

साप्ताहिक

माणूस

१२ एप्रिल ८६/२ रुपये

राजीव स्तुतीची

जशी एक लाट आली होती,
तशीच आता

राजीव टीकेची

लाट आलेली आहे

साप्ताहिक माणूस

वर्ष : पंचविसावे
अंक : सेहेचाळिसावा

१२ एप्रिल १९८६
किंमत : दोन रुपये

संपादक
श्री. ग. माजगावकर

साहाय्यक
विलीप माजगावकर
सौ. निर्मला पुरंदरे
मेघा राजहंस

वार्षिक वर्गणी
साठ रुपये

प्रकाशित लेख, चित्रे इत्यादीबाबतचे
हक्क स्वाधीन. अंकात व्यक्त झालेल्या
मतांशी चालक सहमत असतीलच असे नाही

राजहंस प्रकाशन संस्थेच्या मालकीचे
हे साप्ताहिक संस्थेतर्फे मुद्रक व प्रकाशक
श्री. ग. माजगावकर यांनी साप्ताहिक
मुद्रण, १०२५ सदाशिव, पुणे येथे छापून
तेथेच संस्थेच्या कार्यालयात प्रसिद्ध केले.

: पत्ता :
साप्ताहिक माणूस
१०२५ सदाशिव, पुणे ४११०३०
दूरध्वनी : ४४३४५९

मुखपृष्ठ-सुरेश नावडकर

मुंबापुरी

□ जरा सबूर...

सगळ्यांना हवीहवीशी वाटणारी, तमाम पब्लिकला जाम आवडणारी 'चीज' कोणती अस आम्ही विचारलं तर आपण वारणा श्रीखंडाचं नाव घ्याल. चूक. लिज्जत पापड? नो सॉरी. ही चीज म्हणजे चालता बोलता माणूस आहे. अन् सादा-मुदा माणूस नाही. एकदम राजा माणूस.

येस. यू आर राईट. राजा विश्वनाथ प्रतापसिंग. हा माणूस सांप्रत सगळ्यांना आवडतो. अगदी भारी, भारी आवडतो. जयवंत दळवींना मालवणी माणूस आवडतो तसंच आहे हे.

आता काय गंमत आहे पहा. राजा वि. प्र. सिंग यांनी गेल्या वर्षभरात सगळ्यांच्या नाकीनऊ आणले. मनात आलं की घातली धाड. दुसरं काहीच काम नसलं की घाल धाडी. याच्यावर धाडी, त्याच्यावर धाडी. थोडक्यात, धाडीच धाडी चहूकडे ग वाई गेला वि. प्र. सिंग कुणीकडे अशी काकुळतीची अवस्था या अर्थमंत्र्यांनी व्यापाऱ्यांची आणि उद्योगपतींची करून ठेवली.

तरीही उद्योग वर्तुळात वि. प्र. सिंग-विषयी अमाप कुतूहल आहे. 'हा कोण संप्रती नवा पुरुषावतार? या कुतूहलाच्या भावनेतून उद्योग वर्तुळात सिंगसाहेबांविषयी बोललं जातंय.

सामान्य माणूस (म्हणजे साडे सत्याषाढी सौस्कृतीवाले का हे एकदा अच्युत तारी, बारलिंगे वगैरेना विचारलं पाहिजे.) सामान्यतः फायनान्स मिनिस्टरशी फटकूनच असतो. चार हात दूरच असतो. उगीच नसतं झेंगट कशाला जवळ घ्या? असंगाशी संग अन् प्राणाशी गाठ...

पण हा सामान्य माणूसमुद्धा वि. प्र. सिंगवर फिदा आहे. हा फर कथंवाला जादू-गार पोतडीतून काय काय काढतो याकडे

सर्वसामान्यांचे डोळ लागलेत. वा विश्वा-नाथा, तुझी लीला अगाध आहे.

गेल्या सोमवारी वि. प्र. आझाद मैदाना-वरच्या काँग्रेस कचेरीवर येऊन गेले. तासभर बोलले. नंतर पत्रकारांनाही भेटले.

या माणसाचं बोलणं मिठ्ठास. वागणं लोभस. भाषणात मुद्दा पटवताना एखादी नीती-कथा वगैरे सांगून भाषण खुलवणार. पब्लिकने जाम टाळ्या वाजवल्या. तर वि. प्र. सिंग म्हणाले की 'फायनान्स मिनिस्टरला लगेच टाळ्यांची पावती देऊ नये. तो कधी खिशात हात घालेल कळणार नाही. म्हणून जरा सबूर...' सिंगजी, आम्ही बिनधास्त आहोत. आम्हाला खिसेच नाहीत. मज्जाच मज्जा !

□ प्रत्येकाला वाटतं...

पाच पांडवांनी पाचाली जशी वाटून घेतली तसं मुंबईचं महापौरपद शिवसेना नगरसेवकांनी वाटून घ्यावं हे योग्यच आहे.

पण छगन भुजबळ महापौरपदाच्या इतक्या प्रेमात पडले की त्यांनी हट्टच घरला दुसऱ्या वेळी आपल्याला महापौर करा म्हणून. आता शिवसेनेत हट्ट असतो तो केवळ बाळासाहेबांचा. या बाळ-हट्टापुढे कुणाचंच काही चालत नाही. भुजबळांचीही डाळ काही शिजली नाही. कालच्या गुरुवारी मुंबईच्या महापौरपदी दत्ता नलावडे विराजमान झाले.

भुजबळांना दुसऱ्या खेपेसाठी महापौरपद मिळावं यासाठी वसंतदादा पाटलांनी थेट जयपूरहून मध्यस्थीचा फोन केला होता म्हणतात. बाळासाहेबांनी अर्थात दादांना वाटाण्याच्या अक्षता लावल्या.

नसते उपद्रव्याप करायला या वसंत-दादांना सांगितलं कोणी? खुद्द पक्षश्रेष्ठी आता दादांचं ऐकत नाहीत तिथे दुसऱ्या

पक्षातले लोक कसं ऐकणार.. ?

भुजबळाची वर्षभराची कारकीर्द 'इं-प्र-सिव' होती हे कुणीही कबूल करील परंतु भुजबळाना पुन्हा मेयरपद दिलं असतं तर शवसेनेत अंतर्गत कलह पेटून उठला असता. प्रत्येकाला वाटत की आपण महापौर बनाव. पाच वर्षांत पच्याहत्तर नगरसेवकांपैकी कुणाकुणाला मेयर करणार ते बाळासाहेब ? त्यात एक वर्ष येथेच मेयरपद भोगून झाल्यावरही पुन्हा हट्ट करणारे नगरसेवक असले तर कसं होणार ?

नलावडे चांगले आहेत. सालस अन्न कष्टाळू. भुजबळानी आपल्या कारकिर्दीत जी चुणुक दाखवली ती नलावडे दाखवतील किंवा न दाखवतील. तो 'चार्म' वेगळाच असतो पण चालायचंच !

—विष्णू जयदेव

पुणे वार्ता

□ जगावेगळे पदवीदान !

पुणे विद्यापिठाच्या इतिहासात आणि फर्ग्युसन कॉलेजच्या आवारात एक जगावेगळा पदवीदान समारंभ नुकताच पार पडला. आजतागायत पुणे विद्यापिठाचे पदवीदान हे दीक्षात समारंभात आणि विद्यापिठाच्या आवारातच घडायचे. या पदवीदानाच्या वेळी मात्र दीक्षात समारंभ नव्हता आणि विद्यापिठाचे आवारही नव्हते. शिवाय हे खास पदवीदान एका व्यक्तीसाठीच होते आणि तेही पंचवीस वर्षांपूर्वीच्या पदवीचे !

विश्वनाथ प्रतापसिंग हे भारताचे आजो अर्थमंत्री आणि फर्ग्युसनचे माजी विद्यार्थी. फर्ग्युसनच्या नूतनीकृत ॲन्फी थिएटरच्या उद्घाटन समारंभासाठी ते आले होते. तसं या थिएटरचं भाग्य थोर त्याच्या भूमीपूजनाला राजीव गांधी आले होते आणि आता उद्घाटनाला अर्थमंत्री. यावेळी पुणे विद्यापिठाचे कुलगुरू डॉ. वि. ग. भिडे विश्वनाथ प्रतापसिंगाची १९६१ सालची राहिलेली (की विसरलेली ?) पदवी देण्यासाठी फर्ग्युसनवर उपस्थित होते. पुण्यात आलोच आहोत तर जाता जाता आपली पदवी घेऊन जावी या अविर्भावात

विश्वनाथ प्रतापसिंगानी पदवी घेतली.

यावेळी मोठा टाळ्याचा कडकडाट वगैरे झाला; पण हा असला पदवीदान समारंभ आपल्याला काही रुचला नाही बुवा ! विश्वनाथ प्रतापसिंग हा राजा माणूस. 'आपण आयुष्यात अनेक पदव्या हरवल्या आहेत' असे त्यांनी जाहीर सांगितले (यात आपण अनेक पदव्या मिळवल्या आहेत हे सांगण्याचा सुप्त हेतू तर नसावा ? —एक पुणेरी चावट शका) गेल्या पंचवीस वर्षांत आपण एखादी पदवी मिळवली आहे आणि ती घ्यायची राहिली आहे याचा विचार-सुद्धा न करणारा माणूस नक्कीच राजा असू शकतो.

पंचवीस वर्षांपासून पडून राहिलेली पदवी अशा प्रसंगाच्या रूपाने सादर करून विद्यापिठाने कोणते औचित्य साधले कोण जाणे ? विश्वनाथ प्रतापसिंग आज अर्थमंत्री आहेत म्हणून जर हा खटाटोप असेल तर तो का म्हणून योग्य ? गेल्याच काही दिवसात कोना प्रभाकररावाचा जाहीर निषेध करणाऱ्या सिनेटला हा प्रसंग अनुचित वाटला नाही का ? या प्रकाराने विद्यापिठ कोणता पायडा पाडते आहे त्याचा विचार सभेने केला नाही का ?

अर्थमंत्र्यांना गेल्या पंचवीस वर्षांत या पदवीची गरज वाटली नाही. शिवाय त्यांनी इतर अनेक पदव्या खुशाल हरवल्या आहेत. तेव्हा आमच्या विद्यापिठाच्या पदव्यांना बाजारात फारशी किंमत नसते हे उघडच आहे (म्हणजे विद्यार्थी बोलतात त्यात तथ्य आहे म्हणायचे) अशा प्रकारचा जाहीर समारंभ घडवून विद्यापिठाने याची वाच्यता केली आहे.

तसं 'त्या' पदवीच्या खोलात शिरायचं कारण नाही म्हणजे 'क्लास' वगैरे. विद्यापिठाने ती पंचवीस वर्षे साभाळली म्हणजे महत्त्वपूर्ण असणारच. पण त्यासाठी विश्वनाथ प्रतापसिंगांनी आवश्यक तरतुदीची पूर्तता केली होती की नाही कोण जाणे. कदाचित Formalities म्हणून नंतर (किंवा आधीही) केलीही असेल. त्यांच्या खोलात जाणेही बरे नाही.

आमच्या विद्यापिठात शिकणाऱ्या तरुण उमेदीच्या पोराना मात्र या प्रसंगाने वेगळाच धडा मिळाला आहे. 'पदवीपेक्षा पद महत्वाचे—पद मिळवा पदवी झक भारत हातात येते !'

□ व्यंगचित्रकारांचे संमेलन

हल्ली सभासंमेलनाना बऱ्यापैकी दिवस आलेले दिसतात. पूर्वी एका साहित्य संमेलनासाठी मारामार व्हायची. आता विभागीय जिल्हा स्तरीय, तालुका स्तरीय संमेलने होऊ लागली आहेत (तेवढाच प्रतिष्ठिताना आधार !)

मराठी व्यंगचित्रकारांनी आपलेही एक चांगले पण खास संमेलन पुण्यात २८, २९ व ३० मार्चला साजरे केले. या संमेलनाचे उद्घाटन मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष आणि प्रसिद्ध साहित्यिक शंकर पाटलांच्या हस्ते झाले 'साहित्य आणि चित्र ह्या एकमेकांना पूरक कला आहेत' असे ते म्हणाले.

या निमित्ताने सुमारे पावणेदोनशे व्यंगचित्रांचे प्रदर्शन भरवण्यात आले आहे. शिवाय 'व्यंगचित्र ही कला आहे का ?' या विषयावर परिसंवाद आयोजित केला होता. एकूण संमेलन छान पार पडले. परिसंवादात वक्ते हिरीरीने बोलले. सैय्यासाहेब ओकारानी व्यंगचित्रकलेची पूर्वापिठिका सांगून तो एक कलाप्रकार असल्याचे म्हटले तर 'आवाज'च्या मधुकर पाटकारांनी ही कला वाचकाना एक दृष्टी देते असा दावा केला. वास्तव अतिशय सूचकपणे आणि प्रभावीरीत्या व्यंगचित्राद्वारे मांडता येते असे मत मनोहर सपे यानी व्यक्त केले तर व्यंगचित्र म्हणजे खोडी काढणे, एखाद्याला ओरवाडणे असते म्हणून ही कला नव्हे. केवळ माध्यम आहे. तिचे उद्दिष्ट हिंसक आहे असेही मत व्यक्त केले गेले.

प्रदर्शनात अनेक बोलकी व्यंगचित्रे होती. त्याचबरोबर इच्छुकाना आपले व्यंगचित्रही अल्पमूल्यात काढून मिळत होते. संमेलनास चाळीसच्या आसपास व्यंगचित्रकार महाराष्ट्रातून आले होते.

व्यंगचित्र हे उपहासाचे आणि उपरोधाचे प्रभावी माध्यम आहे एखाद्या अर्थपूर्ण साहित्याचीच भूमिका ते बजावीत असते. या माध्यमाचे समपकत्व त्याच्या अभिव्यक्तीपूर्ण निमित्तीत आहे. आज या माध्यमातून अश्लील संकल्पनांचा प्रसार मात्र वाढताना दिसतो आहे या संदर्भातिला उहापोह या संमेलनाच्या निमित्ताने व्हायला हवा होता असे वाटते.

एरवी इतरांच्या संमेलनावर उपरोधिक रेखाटणारे व्यंगचित्रकार आपल्या या संमेलनाकडे कोणत्या नजरेने पहातात ?

— मनोहर सोनवणे

‘ओह !

यु आर ए फनी पिपल ’

‘आपणजे जे लोक योगायोगाने वाराणसीला कृष्णमूर्तीच्या शिबिराला आलो होतो. त्यांना त्यावेळी कल्पनाही नसेल की कृष्ण-मूर्तीचे निघन इतक्या लवकर होणार आहे टि. व्ही. वर ती बातमी अगदी वीज कोसळल्यागत आली. जीवनातला फार मोठा आनंदाचा ठेवा गमावला असे कृष्णमूर्तीच्या दुखूनही संपर्कात आलेल्या सर्वांनाच तीव्रतेने वाटले. ‘आमचे नागपूरचे श्री. बारपुते सागत होते. गेल्यातीस वर्षांपासून श्री. बारपुते कृष्ण-मूर्तीचे चाहते. ‘वाराणसीला नागपूरहून जे लोक आले त्यांनी ह्या ३ एप्रिलला एकत्रित यावे आणि नोव्हेंबर ८५ च्या तिसऱ्या आठवड्यात ज्या आनंदात आपण डुबलो त्या आनंदाची आपण पुन्हा देवाणघेवाण करावी अशी माझी कल्पना आहे. कृष्णजीच्या तत्त्व-ज्ञानावर प्रा प्रभाकर चांदेकर याचे व्याख्या-नही मी ठेवलेले आहे.....’

बारपुते काय सागत होते ह्यावरून पहाता पहाता माझे लक्ष उडाले. नोव्हेंबरच्या दिवाळीनंतर माझ्याकडे अनेक नातेवाईक आले. त्यांपैकी एकाने वाराणसीला कृष्ण-मूर्तीचे सात दिवसांचे एक शिबीर आहे त्याला तुम्ही चला असा आग्रहच धरला. कृष्णमूर्तीचे नाव मी ऐकून होतो. मुंबईला एकदा त्याचे एक प्रवचनही मी ऐकले होते; परंतु तेवढेच. त्यानंतर त्यांची प्रवचने ऐकण्याचाही योग आला नाही किंवा त्याचे तत्त्वज्ञान आपल्याला कळेल असेही मला वाटले नाही. आग्रहामुळे मी जाण्याचे ठरविले आणि पहाता पहाता या चैतन्यमयी आनंदयात्रेत माझी कुटुंबीय मंडळीही सामील झाली.

वाराणसीला राजघाटला कृष्णमूर्ती फाऊंडेशनच्या निसर्गरम्य रमणीय परिसरात कृष्णमूर्तीची तीन-चार प्रवचने आयोजित करण्यात आली होती. पहिल्या प्रवचनाचा अनुभव विलक्षण होता. उपनिषदकाळातून

एखाद्या ऋषीने संपूर्ण मानवजातीबद्दल अपार करुणा वाटून तुमच्या समोर येऊन बसावे आणि आपला हात हातात घेऊन तुमच्याशी मोठ्या वळवळ्याने सवाद करावा असेच त्या प्रवचनाचे स्वरूप होते तो खरा हृदय-सवाद होता. जमलेले लोकही आपण कोणत्या देशातून आलो, कुठून आलो हे सर्व विसरून केवळ माणूस म्हणून कृष्णजीचा सवाद ऐकत होते. कृष्णजी म्हणत होते, ‘मी तुम्हाला काही नवीन सांगणार आहे, मार्ग-दर्शन करणार आहे हे सर्व विसरून जा. आपण आपल्या जीवनाचा, जीवनातील सर्व समस्यांचा विचार करणार आहोत. तो विचारविमर्श मी तुमच्याबरोबर करणार आहे. तुम्हाला खरोखरीच ह्या समस्या सोडवण्याच्या आहेत ना ? माझे म्हणणे तुम्ही खरोखरीच ऐकले आहे ना ? ऐकणे म्हणजे काय ?’ कृष्णजींनी पहाता पहाता सर्वांनाच आपल्या सवादात ओढले. सर्व वातावरण चैतन्यमयी विचारानी भरले गेले. गौतम बुद्धाचे प्रवचन तरी ह्यापेक्षा कोणते वेगळे असेल ? ‘खऱ्या अर्थाने विचार करण्याला शिका म्हणजे समस्या उरणारच नाहीत. ‘असाच कृष्णजींच्या सवादाचा आशय होता. त्याकरिता परमेश्वरी कृपाही नको किंवा गुरूही नको. एखादा मुद्दा समजावून सांगताना कृष्णजी एखादे वेळी इतकी साधी गोष्ट तुम्हाला कशी समजत नाही असे म्हणत आणि ‘यु आर ए फनी पिपल ’ असे उद्गार काढीत त्यावेळी त्यांच्या डोळ्यात सर्व जगातली काळजी, वत्सलता, करुणा

इत्यादी इतके भाव असत की समोरचे श्रोते त्यानेच जिकले जात. दुसऱ्या एका संवाद-सत्रात कृष्णजींनी मरणाबद्दल सर्वांबरोबर विचार-विमर्श केला. ते म्हणाले, ‘मृत्यू हा जीवनाचा एक अविभाज्य भाग आहे. माणसाला जीवनाचीही भीती वाटते आणि मरणाचीही भीती वाटते. ज्ञात आणि अज्ञात ह्या दोहोबद्दलही माणसाला भीती वाटते. म्हणून जीवन आणि मृत्यू ह्यांच्याबरोबर कसे जाता येईल असा माणसासमोर प्रश्न निर्माण होतो. खरे म्हणजे जीवन आणि मृत्यू ह्या दोन गोष्टी एकमेकांपासून वेगळ्या आहेत काय ? खऱ्या अर्थाने वर्तमानात जगावयाचे असल्यास कालचे सर्व विसरावे लागते. अगोदरच्या दिवसाचा मृत्यू झाल्या-शिवाय आजचा दिवस जगता येत नाही. कालची सर्व सुखे, ज्ञान, मते, निर्णय, तुमची कालची कामगिरी ह्या सगळ्या गोष्टींना तिलाजली दिल्याशिवाय आजचा क्षण तुम्हाला उपभोगता येणार नाही. ज्या क्षणा-मध्ये भूतकाळही नाही आणि भविष्यकाळही नाही अशी अवस्था तुम्ही प्राप्त केल्यास भूतकाळ आणि भविष्यकाळ म्हणजे मृत्यू ह्याचे भय तुम्हाला रहाणार नाही. जीवन म्हणजे मरण हे तत्त्व तुम्ही समजावून घेतले पाहिजे’

असा परिपुष्ट चैतन्यमयी प्रत्येक क्षण जगण्याचे भाग्य, कृष्णजींना लाभले होते. म्हणूनच त्यांच्या सान्निध्यात विलक्षण आनंद होता त्यांच्या सहवासात कोणत्याही समस्या, समस्या वाटतच नसत. सान्या वातावरणात

कुंपण आणि आकाश

मंगला गोडबोले

किंमत २० रुपये

राजहंस प्रकाशन १०२५ सदाशिव, पुणे ३०.

नुसता आनंद ओसडून वहात असे. योगा-योगाने आम्ही कृष्णजीच्या जीवनाच्या अखेरीच्या काळात त्याच्याकडे ओढले गेलो. आम्हाला त्याची भाषणे, त्याचे तत्त्वज्ञान कळले नसेल; परंतु प्रचंड धबधब्याशेजारी उभे असताना त्यातील पाण्याचे तुषार आमच्या अगावर उडालेत याचेच आम्हाला अप्रूप वाटले. तिथे जमलेल्या सर्वांचाही तोच भाव होता. फिलाडेल्फीयातून आलेली एक पांगळी बाई, पेरू पर्वतातून आलेला एक शिक्षक, पश्चिम जर्मनीतून आलेले दोन जर्मन प्राध्यापक, स्विट्झर्लंडमधून आलेले दोन पदार्थ विज्ञान शाखेचे प्राध्यापक आणि इतर अनेक-प्रवचनाला आम्ही एकमेकांना ढकलून वेळेच्या अगोदर येऊन समोर बसण्याचा प्रयत्न करीत असू परंतु एकदा कृष्णजीच्या सवादाला प्रारंभ झाला म्हणजे वातावरणात नुसती चैतन्यमयी शांतता असे.

वाराणसीची ही सफर मी कधीच विसरणार नाही. विशेषतः गंगा नदीवरील सूर्योदय. कृष्णमूर्ती आणि पुपुल जयकर यांचे बंगले अगदी एकमेकांशेजारी होते. तेही गंगेच्या किनाऱ्यावर. अगदी पहाटेला आम्ही सर्वजण चोर पावलांनी कृष्णजीच्या बगल्याच्या आवारातील हिरवळीवर जात असू आणि तिथूनच गंगेवरील सूर्योदय पहात असू. थोड्या वेळाने तिथेच आपल्या पहिल्या मजल्यावरील खिडकीपाशी कृष्णजी येत असत. कृष्णजीच्या चेहऱ्यावरील त्यावेळेचे भाव कोणीही विसरणार नाही !

पहाता पहाता शिबिराचा शेवटचा दिवस उजाडला. कृष्णजी रोज सध्याकाळी जवळच्या पोलो ग्राऊंडवर ४-५ मैल फिरून येत असत. शिबिराला आलेले लोक त्याचे दर्शन व्हावे म्हणून त्याच्या फिरण्याच्या वाटेवर दूरदूर विखुरलेले उभे असत आम्ही सर्वांनीच त्याच्याशी हस्तादोलन करण्याची संधी साधली. हस्तादोलन करताना कृष्णजी आम्हाला म्हणाले, 'we shall meet again in the next year.' एवढे वाक्य उच्चारून झटकन चालत ते पुढे गेले आणि एकदम थोडे थांबून मागे वळून म्हणाले, 'but no promise !'

टिव्हीवर त्यांच्या निघनाची वार्ता ऐकताना आणि बारपुत्याचा संवाद ऐकताना मला, मागे वळून 'but no promise' हे

कृष्णजीनी म्हटलेले वाक्य सतत आठवले आणि अतःकरणात मोठी कालवाकालव झाली !

ह्या महापुरुषाचा शेवट कसा झाला असेल ? अमेरिकेत त्यांच्या निघन समयी जे निकट होते त्यानी त्यावर जरूर लिहिले पाहिजे. कृष्णजीचे डॉक्टर होते डॉ. परचुरे. म्हणजे एक महाराष्ट्रीय. ते कृष्णजीच्या सतत सहवासात असत. निदान त्यानी लिहिले पाहिजे. अनेक लोकाना कृष्णजीचा शेवट कसा झाला असेल हे जाणून घेण्याची जिज्ञासा आहे !

मद्रासच्या समुद्रकिनाऱ्यावर दोन भाऊ खेळत होते. त्यांचे कपडे फाटलेले होते. एकूण चेहऱ्यावर दारिद्र्याची अवकळा होती. त्या-

पैकी एका भावाकडे लेडविटरचे लक्ष गेले आणि तो म्हणाला, 'जगाचा हाच जगत्-गुरू ! हाच जगाला तारणार !' अंती विस्मयाने ह्या मुलाला शिक्षण दिले परंतु बुद्धीनिष्ठ कृष्णमूर्तीनी कोणत्याही संप्रदायाचे प्रमुख होण्याचे नाकारले. पलीकडे कृष्णमूर्ती ह्या विद्यार्थ्याने केवढी वैचारिक प्रगती केली ! जीवनाचे खरे रहस्य जाणून घेतले ! ! सर्व जगातील जाणते लोक कृष्णमूर्तीकडे आकृष्ट झाले.

त्या तेजस्वी व्यक्तिमत्त्वाला नागपूर-कराची दि ३ एप्रिलला आदराजली वाहिली. आमचीही त्यांना आदराजली ! !

—शरदचंद्र

युरोपात नव्या मोटारी

आम्लयुक्त पाऊस (Acid Rain) ही युरोप-अमेरिकेतील प्रगत राष्ट्रांतील मोठीच समस्या होऊन बसली आहे. पावसाचे पाणी म्हणजे सर्वांत शुद्ध पाणी अशी आपली समजूत आहे. कित्येक शाळा महाविद्यालयांतून पावसाचेच नव्हे तर पागोळ्याचेच पाणी अतिशुद्ध (Distilled water) पाणी म्हणून वापरतात. परंतु प्रगत राष्ट्रांतील पावसाच्या पाण्यात आम्लाचे प्रमाण खूप जास्त असते. अशा पावसाने पिके, झाडेझुडपे खुरटून नष्ट होतात व इमारतीही विद्रूप होऊन क्षिजतात. आम्ल-पर्जन्याचे मुख्य कारण म्हणजे वातावरणात सुटणारे वायू. त्यातही मोटारीतून सुटणारे वायू हवेच्या प्रदूषणाला कारणीभूत आहेत असे खात्रीलायकरीत्या म्हणता येते.

गेल्या वर्षी 'युरोपीय आर्थिक समुदाय' (EEC) ने सर्व घटक देशांनी १९९० पर्यंत सध्याच्या मोटारी पूर्णतः बदलून अप्रदूषक मोटारी निर्माण करायच्या असा निश्चय केला आहे. प जर्मनीने हा ठराव करण्यात पुढाकार घेतला. कारण आम्लपर्जन्याचा धोका सर्वात जास्त जाणवू लागला आहे व सर्वात जास्त मोटारीही त्याच राष्ट्रात आहेत. पेट्रोलमध्ये मिसळलेल्या शिशामुळे फार प्रदूषण होते. त्यामुळे यापुढे तसे पेट्रोल वापरण्यावर बंदी घालण्याचा जर्मनीचा

विचार आहे. त्यासाठी नव्या मोटारीच्या यंत्रांत बदल करावा लागेल व त्या थोड्या महाग होतील तरीही हा बदल करण्याची तयारी सर्व कारखानदारांनीही दाखवली आहे. सुद्धातील प्रदूषणमुक्त मोटारी घेणाऱ्यांना काही सवलती देण्याची सरकारे विचार करीत आहेत.

गेल्या ५-६ वर्षांत भारतातही मोपेड, स्कूटर, टेम्पो, मोटारी, बस इ. वाहनांचा वापर भरमसाट वाढला आहे.

गेल्या काही वर्षांत अनेक नव्या कारखान्यांना परवाने दिलेले आहेत. हे नवे कारखाने उत्पादन करू लागले की वाहनांची संख्या प्रचंड होईल व प्रदूषणही तेवढ्याच मोठ्या प्रमाणावर वाढेल. या सर्व नव्या कपण्यांना प्रदूषण-मुक्त वाहनेच निर्माण करण्यास सांगितले पाहिजे. खरे म्हणजे तशी सक्तीच केली पाहिजे. प्रदूषणाचा प्रश्न आपला नाही असे म्हणून चालणार नाही. जगातील सर्वात सुंदर इमारत म्हणून गाजलेल्या ताजमहालालासुद्धा प्रदूषणाने काळपटपणा येऊ लागला आहे आणि गंगेसारखी स्वच्छ, शुद्ध, पवित्र नदीही अत्यंत घाणेरडी झालेली आहे. मुख्य म्हणजे या सर्वांची भारतीय जनतेला जाणीव नाही !

— भा. रा. वापट

अहो, येता-जाता

गेलो आणि आलो

फिरोझ रानडे

ह्या वेळचा प्रवास आमच्या घरापासून म्हणजे जुहूपासून तो दादरच्या शिवाजी पार्कपर्यंतचा होता. सध्याकाळची वेळ, शनिवार २९ मार्चचा दिवस व शिवाजी पार्कवर जात होतो म्हटल्यावर माझा प्रवास सरसंघचालकाच्या सभेला जाण्याकरता होता हे निदान मुंबईच्या लोकांच्या तरी लक्षात यावे

खर म्हणजे मी त्या गावचाच नव्हे तर त्या प्रांतातलाही नव्हे. पण काही दिवसापूर्वी आमच्या घराजवळ राहणाऱ्या काही स्वयंसेवकांची ओळख झाली होती. अशीच तीस-बत्तीस वयाच्या गटातली मडळी होती ती. म्हणजे माझ्यापेक्षा जवळजवळ पंधरा-वीस वर्षांनी ती मडळी लहान होती. पण त्याच्या आनंदी व लाघवी स्वभावामुळे आमचे चांगले जमले.

त्या आनंदी व लाघवी मडळीचा आग्रह पडला. मी विचार केला की आपण श्री. देवरसाच भाषण कधी ऐकल नाही आहे, त्यातून त्या स्वयंसेवकांनी अगदी घरापासून बस निघणार आहे व सभा संपल्यावर अगदी घरापर्यंत आणून पोहोचवणार आहे असे सांगितल्यावर सभेला जाण्याचा निश्चय पक्का केला. मुंबईची माणस नेण्या-आणण्याची सोय झाली, तर जगाच्या पाठीवर कुठेही यायला तयार होतील. हे तर काय फक्त शिवाजी पार्कला जायच होतं.

कोणा शाळेची बस ठरवली गेली होती. काही बायका-पुरुष बसमध्ये बसले होते. काही अजुनी येत होते. आमच्या थाव्यावर जमलेली सगळी मडळी मराठी होती. पुढच्या दोन थाव्यावर मात्र जी बायकामडळी चढली ती सगळी सिंधी होती. त्याची पुरुष

मडळी सभेला परस्पर जाणार होती.

मराठी काय किंवा सिंधी काय, सगळ्याची भावना कोठल्या तरी समारंभाला जायचे आहे अशी होती.

आता बस मध्ये कुठे थावणार नव्हती. तेव्हा आम्ही तडक शिवाजी पार्ककडे निघालो. काही वेळानंतर स्वयंसेवकांना घेऊन जाणारे दुसरे काही ट्रक्स दिसले. ते लोक मोठ्याने घोषणा देत होते. ते बघून आमच्या बस-मधल्या स्वयंसेवकांना उत्साह आला. त्यांनी-पण भारतमाता की जय, वंदे मातरम्, हर-हर महादेव अशा घोषणा घायला सुरुवात केली. अस कोणी घोषणा वगैरे घायला लागल की मला फार चव चढतो. तसा मला चव चढला व घोषणा देणाऱ्यात मीही सामिल झालो.

मध्ये थोडी उसत मिळाल्यावर ज्या स्वयंसेवकामुळे मी आलो होतो त्याला, आज कोणत्या विषयावर भाषण होणार आहे म्हणून विचारलं. खरं म्हणजे हा प्रश्न उगाचचा होता. आजकाल ज्याच्या त्याच्या भाषणाचे विषय व विचार अगदी ठरल्यासारखे असतात. त्यातून सरसंघचालकाच पुण्याला आदल्या दिवशी झालेल भाषण वर्तमानपत्रात आल होतं तेव्हा आजच भाषण म्हणजे परत पुण्याचेच होणार हे स्पष्टच होते.

पण त्या स्वयंसेवकांना मोठ्या उत्साहाने सरसंघचालक आज पंजाब प्रश्न, तलाक पिडीत मुस्लिम स्त्रिया वगैरे विषयावर बोलणार आहेत म्हणून सांगितलं.

काही वेळाने शिवाजी पार्कवर पोहोचलो. शिवाजी पार्क नेहमी दिसतो तसाच दिसत होता. बाजूच्या कट्ट्यावर पुष्कळ जण हवा भेळ वगैरे गोष्टी खात गप्पा मारत बसली होती. ह्या कट्ट्यावरच्या माणसाना पार्कात काय वाटेल ते होवो त्याची पर्वा नसते. ते लोक पार्कात होणाऱ्या सभाकडे व कार्यक्रमाकडे अक्षरशः पाठ करून बसलेले असतात. ह्यातले बहुसंख्य हिंदू असतात हे वेगळे सांगायला नकोच.

शिवाजी महाराजांच्या अस्वारूढ पुतळ्याच्या पायगती छोटसे व्यासपीठ उभारले होते. त्याच्यावर प्रमुखाकरता आसने माडली होती. त्याच्यामागे अखंड हिंदुस्थानच नव्हे तर ब्रह्मदेश व सिलोन हे देश पण भगव्या रंगात रंगवले आहे. पाकिस्तान होण्याच्या

आधी कित्येक वर्ष ब्रह्मदेश व सिलोन भारतापासून अलग केले गेले होते हे चित्र-काराला माहीत नसावे

व्यासपीठाचा खुरटेपणा व सभेला जमलेल्या लोकांची सख्या पाहून मनात आल की सधाचा 'सध'पणा सपला आहे म्हणून.

कारण ह्याच शिवाजी मंदानावर काही वीस-पंचवीस वर्षांपूर्वी श्री. गोलवळकर गुरुजींच्या सभा मी पाहिल्या होत्या. खूप मोठ भव्य व्यासपीठ, त्याच्या पुढच्या बाजूला सिंहाचे भले मोठे रेखाचित्र व वरच्या जागी 'स्वयमेव मूर्गेद्रता' असे मोठ्या जबरदस्त अक्षरात लिहिले असायचे. त्या व्यासपीठावर गुरुजींची प्रतिमा मोठी प्रसन्न व फार भव्य वाटायची.

पुढे आम्ही मणिपूरला असताना गुरुजी आमच्याकडे चहाला आले असता त्यांना अगदी जवळून पहाण्याची संधी आम्हाला मिळाली होती. त्यावेळी ते किती साधे व सर्वसामान्य माणसासारखे वाटत होते. त्याचे वागणेही मोठे मृदु व कोमल होते ही आठवण आम्ही वेळोवेळी मोठ्या अभिमानाने सागत असू.

त्याच वेळची दुसरी आठवण मात्र मोठी कडवट होती. मी जेव्हा गुरुजींना चहाचे आमंत्रण घायला गेलो होतो, त्या वेळी दोन नागा तरुण गुरुजीजवळ सध त्यांच्याकरता काय करणार आहे, वगैरे प्रश्न विचारत होते.

'तुम्ही हिंदू आहात का?' गुरुजींनी प्रश्न केला.

'नाही, आम्ही हिंदू नाही' त्या तरुणांनी उत्तर दिले. 'तसे आम्ही ख्रिश्चन पण नाही व मुसलमान पण नाही. आम्ही आहोत आदिवासी.'

'तुम्ही हिंदू नाही आहात ना? मग आम्हाला तुमच्याशी काही कर्तव्य नाही.'

गुरुजींचे हे उत्तर ऐकून ते नागा तरुण मोठे आवाकू झाले.

'माझ्या तुम्हाला शुभेच्छा आहेत पण तुम्ही हिंदू नाही आहात, तेव्हा मी तुमच्याकरता काही करू शकत नाही.' गुरुजींनी आपल्या शुभेच्छा देत म्हटलं.

वीस वर्षांपूर्वीच्या भव्य व्यासपीठाचं आता लहानखोऱ्या व्यासपीठात झालेल्या रूपांतराचे कारण गुरुजींच्या त्या नागा

तरुणांना दिलेल्या उत्तरात असेल का ?

असे सगळे विचार माझ्या मनात येई-पर्यंत आम्ही सभास्थानी पोहोचलो. भाषण सुरू झाले तसे काही वेळानंतर संपले. भाषण नेहमीच्या पद्धतीने, नेहमीच्या विचारांचे, नेहमीच्या विषयावरचे थोडक्यात म्हणजे नेहमीचेच भाषण झाले.

परत वसमध्ये येऊन वसलो व वस निघाली. कोणा मोठ्या माणसाचे काही विचार ऐकून मन तराळून जाते तसे आज कुणाचेच झाले नव्हते. एक पद्धत म्हणजे रिच्युअल म्हणून सभा झाली होती, रिच्युअल म्हणून स्वयंसेवक आले होते, रिच्युअल म्हणून भाषण झाले होते व रिच्युअल म्हणून त्यांनी ऐकले होते.

प्रश्न जर जुनेच होते तर नवीन विचार येणार तरी कुठले ? हिंदुस्थान हिंदूंचे आहे, आम्ही बहुसंख्य आहोत, हे हिंदू राष्ट्र आहे, हे आही कित्येक वर्षे म्हणत आहोत.

माझ्या मनात आले की जगातल्या कोणत्याही देशात बहुसंख्य असलेले लोक इतक्या असंख्य वेळा आम्ही बहुसंख्य आहोत म्हणून सांगत नसतील नाही ? तुम्ही जर बहुसंख्य आहात तर ते सांगण्याची वेळ का यावी ? ते तुमच्या कृतीत दिसायला नको ?

हे सगळे विचार मनात येऊन जाईपर्यंत जूहू आले होते. □

॥ आपण असे जगतो

वि. ग. कानिटकर

□ अलौकिक पुरुष होण्याची कला

अलौकिक पुरुष म्हणून जीवनाच्या विविध क्षेत्रात खूपच तरुण माणसे आज तळपताना दिसतात. अगदी तरुण वयात एकच पुस्तक लिहून अनेक जण आज ज्ञानेश्वर, टॉलस्टॉय, हेमिंग्वे यांच्या रांगेत जाऊन वसलेले दिसतात. म्हणजे तसे ते समजतात. काही तरुण मुली स्त्रीमुक्ती संबंधात इतक्या आवेशाने

लिहितात, बोलतात की त्यांनी यापूर्वीचे सर्व जीवन स्त्री मुक्तीचा विचार करण्यात व्यतीत केले असावे असे वाटते-- ज्याच्याशिवाय असे लिहिणे-बोलणे त्यांना जमण शक्य दिसत नाही. एखादा समाज कार्यकर्ता, नूर्याकर्मध्ये केवळ ३-४ दिवस राहून तेथील काळ्यांचा प्रश्न आणि भारतातील दलितोंचा प्रश्न हे कसे आवळजेवावे आहेत, यावर विद्वत्तापूर्ण व्याख्याने देताना आढळतो. कै. हरिभाऊ आपट्यांच्या यमुचे दुःख हे, जे वाचक कोकणस्थ ब्राह्मण नाहीत, अशा बहुजन समाजातील वाचकाला समजूच शकत नाही, असे वजावणारे ग्रामीण समीक्षक आज उपलब्ध आहेत. तर संतांना ना आर्थिक क्षमता आणता आली, ना आध्यात्मिक शक्ती जोपासता आली हे सांगण्याचे कसब तरुण प्राध्यापकांनी पहाता पहाता पैदा केले आहे आणि हे सर्व अलौकिक तरुण आज वृत्तवातून वाजत-गाजत आहेत.

साहजिकच अनेकांना याचा हेवा वाटतो ! एखाद्या विषयावर काही ठाम मत प्रतिपादन करायचे, तर अभ्यास आवश्यक आहे, सर्व वाजूंनी विचार करावा लागतो. पूर्वसुरींनी याबाबतीत जे लिहून ठेवले आहे त्याची दखल घ्यावी लागते आणि मगच ठामपणे लिहिण्या बोलण्याचा अधिकार प्राप्त होतो, अशा काही तरी चुकीच्या समजूतीत अनेक अभ्यासकांनी आयुष्याचा वराच काळ फुकट घालवला व जेव्हा त्यांनी काही लिहायचे-बोलायचे ठरवले. तेव्हा आपल्याच पिढीतील अलौकिक पुरुष होण्याची त्यांची संधी हुकलेली होती. साहजिकच आहे कारण आधुनिक अलौकिक पुरुषांना राजमाणे जावेच लागत नाही. त्यांची मते ही उपजतच मठाधिपतींच्या मतांसारखी, ठाम असतात. त्याला तर्कशास्त्राची जोड असावी लागत नाही. खूप आरडाओरडा करीत ते आपली एकांगी मते मांडतात, ज्यामुळे ते फारच ताकदीचे विचारवंत आहेत, असे गृहीत धरले जाते व वृत्तपत्रे त्यांना मग प्रसिद्धी द्यायला उत्सुक असतात. समाजात जे पूर्वग्रह आणि पूर्वापार कल्पना बाळगणे हे लज्जास्पद होऊ लागलेलेच असते व समाज ज्यांचा त्याग करू लागलेलाच असतो, अशा गोष्टींवर प्रेषितांच्या आवेशाने हल्ला चढवणे हे यातले मुख्य सूत्र असते. समाजात अस्पृश्यता

जातीभेद यांना स्थान असता कामा नये. सर्व पुरुषांना सर्व क्षेत्रात समानता असायला हवी या गोष्टी सर्वसामान्य असल्या तरी याविरुद्ध घडलेली पुराणातील आणि इतिहासातील घटना प्रसंग-प्रकरणे पुनः पुनः चघळून, त्याबद्दल बोलत रहाणे या अलौकिक पुरुषांना नितांत आवश्यक वाटते. आज रामाने रावणाचा वध का केला हे अनेकांना माहीत नाही; पण या अलौकिक पुरुषांनी रामाने जंबुकाचा वध केला हे लोकप्रिय केले आहे !

अलौकिकत्वाच्या वाटचालीला उपयुक्त ठरणारी ही शिंदोरी तशी नवीन नाही. कार्लाइलने तेच केले. निशाने तेच केले. डी. एच. लॉरेन्स याने आदिमानवाला आदर्श ठेवून बायकासंबंधी लिहिले सर्वश्रेष्ठ पराक्रम करून परत आलेल्या पुरुषाला शरीराची उब देणे हे बाईंचे प्रमुख काम, असे त्याचे तत्त्वज्ञान होते आणि ज्या तरुणांना स्त्रियांकडे पहाताना एवढेच जाणवत असे, त्यांनी लॉरेन्सला मोठा कादंबरीकार म्हणून डोक्यावर घेतला.

अलौकिकत्वाकडे झेप घेताना एक कला जोपासावी लागते. ही कला म्हणजे सतत कुणाचा तरी कसला तरी निषेध करत रहायचे. हा निषेध सर्वसाधारणपणे गोडगोड भाषेत करायचा. म्हणजे निषेध जळजळीत पण प्रत्येकाला वाटावे आपण यातले नाही. कारण त्याशिवाय लोकप्रिय होणे जमणार नाही. हुंड्यापायी सुनेला जाळणाऱ्यांचा इतका पोटतिडकेने निषेध करायचा की हुंडा घेतलाय पण सुनेला जाळले वगैरे नाही, अशा सर्वांना तो आपला खरा निषेध वाटतच नाही ! सामाजिक चालीरीतींवर हल्ला करताना जो समाज श्रीमंत आहे-सत्ताधारी आहे त्याचा प्रत्यक्ष उल्लेख टाळावा. उल्लेख करायचा झाला तर जी समाजातील जात अतिक्षीण आहे, जिची जीवनक्षितिज आकसलेली आहेत आणि जी फक्त बुद्धिजीवी आहे, अशी जात निवडावी.

सत्याकडे दुर्लक्ष करा. उहापोह टाळा. आपणच निर्माण केलेल्या काल्पनिक आणि खोट्या विचारविलासात रममाण रहा आणि या गोष्टी जर अगदी मनापासून व दृढ विश्वासाने तुम्ही केल्यात कर पहाता पहाता तुमच्या युगाचे तुम्ही अलौकिक पुरुष झाल्या-शिवाय रहाणार नाही !

□ जुन्या मित्रांच्या भेटी

एखाद्याचे तारुण्य जेव्हा ओसरून गेलेले असते तेव्हा खूपखूप वर्षांपूर्वी ज्याच्या संगतीत तो उंडारला, मातला, अशा जुन्या मित्राशी गाठ पडल्यावर तो माणूस सुखावतो. काही दिवसांपूर्वी मी माझ्या जन्मगावी गेलो असताना बराच मोकळा वेळ होता, म्हणून माझ्या एका शाळेपासूनच्या मित्राचे घर शोधित गेलो. जवळजवळ चौवीस वर्षांनी आम्ही भेटणार होतो. सुदैवाने तो घरी होता आणि भेट झाल्यापासून आम्ही जुन्या आठवणीत रंगून गेलो. आम्ही उभयतांनी त्याकाळी जो ब्राह्मणपणा केला, त्याच्या स्मरणात दोघांचा वेळ कसा गेला कळलेच नाही.

माझे अनेक अवगुण, माझ्या फजितीचे प्रसंग त्याने उजळवले. जे माझ्या स्मरणातून पार निसटले होते. मी त्यावेळी शिव्यामस्राट होतो, याची आठवण त्याने दिली आणि मी आता भासतो तिनका सद्गुणी एकेकाळी नव्हतो, हे ऐकत असतानाही मला त्या आठवणींनी मोहून टाकते.

दोन म्हाताऱ्या स्नेह्यांची अशा रीतीने होणारी वडवड ही तिऱ्हाईत ऐकणाऱ्याला मात्र कंटाळवाणी होत असणार. अगदी सामान्य असणाऱ्या त्या खूप वर्षांपूर्वीच्या प्रसंगाच्या स्मरणाने, या वृद्धांनी अगदी हडबडून जावे, असे त्यात काय आहे, हे त्या तारुण्याच्या जवळपास घोटाळणाऱ्या तिऱ्हाईताला कळत नाही. आता खूप वर्षांपूर्वीच्या घटनांबद्दल हा जिव्हाळा माणसांना का वाटतो हे सांगणे कठीण असते; परंतु मला वाटते आपल्या व्यक्तिमत्त्वाला एकेकाळी अनेक पैलू होते. विविधपणा होता याची आठवण याला कारणीभूत असते. कितीतरी वर्षे डोक्यावर माणूस ओझी घेऊन वावरत असतो. समारंभांना अध्यक्ष म्हणून, स्पर्धांना परीक्षक म्हणून, वक्ता म्हणून, तो सार्वजनिक जीवनात सन्मानला जातो. तेथील आवश्यकतेनुसार त्याला काहीशा आगंतुक तोल्याने, गांभीर्याने व जबाबदारपणाने वागावे लागते. तोंडातून निघणाऱ्या प्रत्येक शब्दाबाबत जागरूक असावे लागते. एखाद्या जाहीर समारंभाला श्रोता म्हणून गेल्या बरही हा बुरखा काढून टाकता येत नाही. तिथे भेटणाऱ्या समवेयस्कांच्या अपेक्षेनुसार किमान गांभीर्याने वागावे लागते. म्हणून

मग जुन्यातल्या जुन्याच्या मित्राच्या संगतीत तेव्हा त्याला आठवण होते की, आपण एकेकाळी फार फार निराळे होतो. तोंडाला येईल ते बोलत होतो. वाह्यातपणा करत होतो, दुसऱ्याची टवाळी करत होतो. तेव्हा त्यांच्या अंगा-चेहऱ्यावरचा बुरखा गळून पडतो आणि या सुटकेचा आनंद या प्रौढाला लपवता येत नाही. ही सुटका जर पुन्हा लाभली तर आपण पुन्हा पूर्वीप्रमाणे खोडकर होऊ शकतो असे त्याला वाटू लागते. हे विचार मनात दाटून आले की, साहजिकच त्याला आपण लोकांना वाटतो, त्यापेक्षा खूपच प्रेमळ अवखळ अजूनही आहोत याबद्दल खात्री वाटू लागते.

पण हा या आनंदाच्या स्वरूपाचा अगदी बरबराचा एक भाग झाला. या आनंदाचे खरे रूप हे असते की, जुन्या मित्रांशी आठवणी घोळवताना, त्याचे एकाकीपण तो विसरतो. कारण माणूस जसजसा वयाने वृद्ध होत जातो, तसतसे त्याच्या पूर्व आयुष्याचे तुकडे हे रोजच्या वाढत्या सामान्य व्यवहारानून गळून पडत जातात. त्याच्या पूर्व चरित्रातील उतारेच्या उतारे, त्याच्यानंतर संबंधात आलेल्याना वाचता येत नाहीत. त्याच्या चरित्रातील काही पानेच त्याच्या संबंधात नंतर आलेल्यांच्या दृष्टीने हरवलेली असतात. त्यामुळे वृद्धत्वाकडे वाटचाल करणाऱ्यांना 'आपुले मरण पाहिले म्या डोळा' या तुकारामाच्या उक्तीचा अर्थ उलगडू लागतो व एकाकीपणा जाणवू लागतो. यामुळे पूर्वायुष्यातले मित्र भेटले की, मनावरचा एकाकीपणाचा ताण अचानक दूर होतो.

याहीपेक्षा एक सनातन सत्य यात अंतर्भूत आहे. कधीही न थांबणारा काळ, सगळ्या गोष्टीत होणारा अपरिहार्य बदल, मृत्यूचे सर्वभक्षक साम्राज्य या माणसाला उदास करणाऱ्या मूलभूत गोष्टी आहेत. यातून दिलासा मिळवण्यासाठी माणूस धर्माचा, तत्त्वज्ञानाचा, कायद्याचा, इतिहासाचा आसरा शोधत असतो. कारण या सर्व गोष्टींचा प्रयत्न जे नक्की बदलणारे आहे, त्या सर्वांना चिरंतनत्व देण्याचा असतो. जोपर्यंत माणसाचे स्मरण अबाधित असते, तोपर्यंत काही प्रमाणात या सर्वभक्षक काळापासून माणूस काही क्षण स्वतःला वाचवू शकतो याच आवेशात सम्राट दगडी स्मार-

कावर आपल्या युद्धातील विजयाच्या नोंदी खोदवून ठेवतात. कवी, आपले जुने दुःखानुभव करून गोतात शब्दबद्ध करतात. या अपेक्षेने की, या गोतांचे मोंदर्य अमर राहील. तत्त्वज्ञ, निरनिराळी जीवनदर्शने शोधून काढतात व हे मिद्ध करू पाहतात की, काळ हा अखेर एक आभास आहे, जग मिथ्या आहे; पण हे सगळे प्रयत्न फोलच! दगडी स्मारके जमिनदोस्त होतात, कवितांचा वर्ख उडून जातो. तत्त्वज्ञांनी लिहिलेली दर्शने विसरली जातात. हे असले तरी अमरत्वाच्या शोधात ही मडळी जाता क्षण उदात्त करून सोडतात हे मात्र खरे.

□

सीता होनी बायको रोजगारावर. रोज काम असायचं. खोळांवा नव्हता. पावसानं रानात घात नसली तरी घरात घात असायची. वाळतो धूव्यापासून मालकिणीच्या माथारला ओझं नेण्यापर्यंत. यानल काहीच नसलं तर मालकिणीचे हान-नाय दावायचं. घरात शिवाशिव चालायची पण ती बाहेर बोलायची नाही

नवरात्री याच मालकाकडे चाकरीला. मालक-मालकीण सणावारात उष्टं-खरकटं, आपरुवाईनं वाढत ते मिळयंय यात आनंदच. अंगावर जुणू-पात मिळायचं. मालक-मालकिणीच्या अंगावरच म्हणून अभिमानां घाऱायचं अमं ते जीवन. चढ नाही उतार कुठला? वळण नाहीच. काहीच नाही. म्हादा-सीताच जीवन होतं ते.

मात्र आज दोन वर्षे झाली. सीता वाकळ-वर झोपून. आज मरणार, उद्या मरणार, अमं घडत होतं. पण मरत नव्हती. जगत होती. प्रपंचात पोड विळकं नव्हतं. भरत मात्र होतं मालक उभासो ठेवत नव्हता. पण पैका पुरत नव्हता. पगार घेताना म्हणायचा 'माझा पैका लई वाईट-कुकट खाऊ-नगासा

डरंगळाय लागशीला.' पैका घेताना जीव चरचर कापायचा. पण मन म्हणायचं, 'रातीचा दिस केलाय. पैका पचत का नाही?'

गावात कैकांनी चाकरीचे पाश तोडून टाकले होते. कैक चाकरांनी मालकिणीशी घरोव्याचे संबंध ठेवले. क्रांती केली. तर कैकांनी आपली मालकीण मालकाची करून सहकाराचा झेंडा उंच फडकावला. इस्टेटी केल्या. पण म्हादाला यातलं काही जमलं नाही. सीता तर सीताच होती. त्यांनी कधी बंड केलं नाही. कामाचा खोळंबा केला नाही. बेईमानी केली नाही. रावत आले. खात आले. सुखाचा स्पर्श नव्हता. दुःखाला वेळ नव्हता. ते जगत होते, यातच सारे काही होते. समाज, जात, आपला म्हारवाडा, कष्ट मोबदला, नफा-तोटा यापासून कैक मेल दूर राहून ते जगत होते. त्यांना पोरवाळ नाही याचाही विचार केला नाही. हे सारं देव घडवतो ही भावना. दिवस जन्मत होते-राती मरत होत्या.

म्हादाचं लग्न झालं. त्या दिवशीच म्हस

व्याली. ही म्हस मालकिणीच्या म्हायारची. रेडी झाली. तिचं नाव सीता ठेवलं. बोला फुलाला अशी गाठ पडली. म्हादा फुगून गेला.

गोठ्यातली सीता मोठी झाली. गाभ राहिली. व्याली. पहिली रेडी झाली. दुसरा रेडा. तिसरं आडवं आलं. फाडून काढलं. आता गाभ घालवायचं नाही म्हणून ठरलं.

म्हादाची सीता तशीच कोरडी राहिली. रान पिकलं नाही. गोठ्यातली सीता आता म्हातारी झाली होती. शेणाला भर आणि दावणीला दोर. म्हायारची म्हणून गोठ्यात खपली.

ही सीता मात्र पायवाटच्या गवतासारखं झिजत होती. दोन वरसं दवापाणी. सारं थकलं. पैका आटला. म्हादा कसं तरी रेटत होता. डोळं उघडं होतं. बंद करून भागायचं नव्हतं. चाकरी होती. भाकरी होती. अंगावर पुढल्या सालची उचल होती. आज, उद्या वरं होईल. मिरगात पाऊस पडेल. रान पिकल या विचारात जगत होता.

दिवसानं तोंड मिटलं. रात बाहेर पडली.

म्हादा घरात आला. उशाला वसला. हातात हात घेतला. डोळं भरलं. रिकामं केलं. रोजच होतं ते.

अंधाराला फाडत मालकाचा आवाज आला. 'म्हादा-गोठ्यात सीता मरून पडलीया, चार म्हारास्नी सांगावा धाड.' म्हादानं वायकोचा हात खाली ठेवला. 'नदी वाटला पुरा. जातो मी.' मालक गेला. म्हादा उठला.

खालच्या आळीत शिरला. हाक घातली. आव येळची हाक. म्हारांनी वळखलं. गोळा झाली. म्हादा वोलला 'मालकाची सीता म्हस मेली नदीघाटावरल्या वाटला पुरायचं हाय.'

'आरं ती वाट माणसासनी पुरायची.'

'व्हय, पर मालकाची इच्छा हाय, तिथंच पुरायची.'

गाडीत रगटं टाकलं. म्हशीला वढून गाडीत टाकलं. वर पांढरं कापड गाडी वाटला थांबली. डबरा काढाय लागले. हात-भर डबरा झाला. कुदळ नाचाय लागली. जोरात घुसली. पुरलेल्या मढ्याच्या बरगड्या कुदळीच्या तोंडातनं वर आल्या. भासूदिशी वास आला. म्हारं चपापली. सारे थांबले. एकटा म्हणाला, 'म्हादा हे डबरं कुणाची तरी वाट बघतंय, गड्या.' म्हादाचं डोकं पेटल्यासारखं झालं. तो नदी वाटसनं पळत सुटला. घरापर्यंत तो पळत होता.

म्हारांना, म्हादाला काय झालं ते समजलं नाही. ते डबरं तसंच ठेवलं. दुसरा काढाय लागले.

म्हादानं दारातनंच आतडी तोडली. तो ओरडला... सीताऽऽ

त्याचं ओरडणं ऐकायला आता फक्त त्याचं रिकामं घर होतं.

ऐकू येत होतं. 'म्हादा हे डबरं कुणाची तरी वाट बघतय गड्या.'

-बापू जाधव
किलोस्करवाडी

एका बाजूने
शशियन रणगाडे
अंगावत अमनाना,
कोणत्या जीवनमूर्त्यांना
आवाहन करून बालेमाने
पोलिश जनतेचा
लढा उभा केला?

त्या लढ्याचे चित्रण -
मराठीत प्रथमच.

**लेक
बालेसा**

डॉ. श्रीकांत मुंदरगी

बावीस रुपये

राजहंस प्रकाशन
१०२५ सदाशिव पेठ, पुणे - ३०.

श्याम वेंकी आहे
तमाच मिशिकल.
तो मध्यम आकाराचा,
मध्यम विकारांचा, मध्यम
वर्गातला, मध्यम बुद्धीचा आहे.

त्याच्या संसार कथा.

**काही दिवस
श्यामचे
काही राधाचे**

फिरोझ रानडे
पंचवीस रुपये

राजहंस प्रकाशन
१०२५ सदाशिव पेठ, पुणे - ३०.

सलामत दातांग

मलेशियाला यायच तर कुठला सीझन चागला असं आम्हाला आमची नातेवाईक मडळी आणि मित्र परिवार नेहमी विचारतात. मलेशियाच्या हवेत साऱ्या वर्षात काऱ्ही बदल नसतो सकाळपासून मध्यान्हीपर्यंत चढत जाणार ऊन आणि उकाडा, असह्य दुपार आणि त्यानंतर पहाता पहाता ३-४ वाजताच्या आसपास येणारा पावसाचा शिडकावा हा अगदी नित्यक्रम आहे. बदल झालाच तर फक्त पावसाच्या वेळापत्रकात. कधी रात्री तर कधी चुकून सकाळी पाऊस एवढाच फरक. पण वातावरणात म्हणाल तर मधून मधून कसला ना कसला सीझन अगदी पीक फॉर्ममध्ये असतो. कधी फुटबॉल ज्वर, कधी बॅडमिंटन ज्वर, कधी अर्थव्यवस्थेतलं, राजकारणातलं लफड कधी आणखी काही. तर सध्याचा सीझन आहे पाटा कॉन्फरन्सचा. 'पॅसिफिक एरीआ ट्रॅव्हल असोसिएशन' उर्फ PATA च्या दोन हजार प्रतिनिधींची कॉन्फरन्स १४ एप्रिलला इथे कुआलालुपुरमध्ये सुरू होणार आहे. सध्या एकूणच जगात प्रत्येक देशाला आपला देश किती किती सुंदर, किती प्रेक्षणीय, सांस्कृतिक दृष्ट्या किती महान आहे अन् प्रवासी मडळींना आपल्याच देशात किती अभूतपूर्व गोष्टी पहायला मिळतात याची जाणीव झालेली आहे. त्यामुळे पर्यटन हा प्रत्येक देशाचा महत्त्वाचा व्यवसाय बनला आहे. मलेशियाही त्याला अपवाद नाही. त्यात आता ट्रॅव्हल असो. चे प्रतिनिधी हे पाहुणे ! मग यजमान देशाला आपल्या देशाची महानता दाखवायला सुवर्णसंधीच ! तेव्हा रामाच्या आगमनासाठी अयोध्यानगरी जशी उत्सुकतेने तयारी करत होती (अस रामायणात वाचलय) तद्वतच ही कुआलालुपुर नगरीच काय पण सारा मलेशिया देशच 'पाटा प्रतिनिधीच्या सुस्वागतम्' (मलायी भाषेत सलामत दातांग) ची जोरदार तयारी

करतो आहे, कारण मूळ कॉन्फरन्स १४ ते १७ एप्रिल कुआलालुपुरमध्ये असली तरी पाहुणे मंडळी त्यानंतर देशातल्या निरनिराळ्या ठिकाणी-पिताग, मलाक्का, साबा, सारावाक, हा मलेशियाचा भाग, पेराक स्टेट इत्यादी-भेटी देणार आहेत. त्यामुळे देशभर तयारीची झुबड उडाली आहे.

कॉन्फरन्सची तयारी आणि त्यानंतरचे पाहुण्यांसाठी आखलेले कार्यक्रम या सर्वांसाठी मिळून चागले तब्बल १० लाख मलेशियन डॉलर्स सरकारी तिजोरीतून खर्च होणार आहेत स्वच्छता मोहीमेपासून या तयारीची सुरुवात झाली आहे. आपला देश पाहुण्यांना स्वच्छ दिसला पाहिजे. परतताना पाहुण्यांचे मनावर चागले इमप्रेशन रहायला हवे, त्यासाठी स्वच्छता राखा असे सारखे पेपरमधून, टी. व्ही. वरून जनतेला आवाहन करण्यात येत आहे. कुआलालुपुरमधल्या कित्येक इमारतींना बाहेरून चकाचक व्हाईट वॉश देण चाललय, इतकच काय परवा तर चक्क चौकातले ट्रॅफीक लाइट्स पुसण चालू होत

देकु रझाली हमझा हे सध्याचे व्यापार आणि उद्योग मंत्री Organising Committee चे अध्यक्ष आहेत. त्यांनी सर्व टॅक्सी ड्रायव्हर्स मंडळीची एक सभा घेऊन त्यांना अतिशय सभ्यतेने, प्रामाणिकपणे वागण्याविषयी सूचना दिल्या. TDC ने तर चक्क कस्टम ऑफिसर्स, टॅक्सी ड्रायव्हर्स, पोलीस ऑफिसर्स आणि टूर गाईड्स या सर्वांसाठी सभ्यतेचा कोर्सच घ्यायला सुरुवात केली आहे. कस्टम ऑफिसर्स आणि टॅक्सी ड्रायव्हर्स यांच्याशी तर पाहुण्यांचा पहिला सामना म्हणून त्यांना स्पेशल शिकवणी ! नम्रतेने, अदबीने वागणे आणि जुजबी इंग्लिश सभाषण हे त्यामध्ये मुख्यत शिकवण्यात आलय म्हणे ! (पाटा सपल्यावरसुद्धा ती नम्र वागणूक, ते अदवशीर इंग्लिश जर इतरेजनाच्या वाटचाला आल तर कय बहार होईल ! पण छे ! आमच्यासारख्याच्या नशिबी 'पाटा सपल आता फुटा !')

कुआलालुपुरमधील प्रेक्षणीय स्थळांचा face lift तर चालूच आहे नॅशनल म्युझियमचा चेहरा मोहरा पार बदलून गेलाय. रेल्वे स्टेशनसुद्धा रंगवून विगवून तयार आहे. राष्ट्रीय स्मारक धुवून पुसून स्वच्छ चक्ककीत काळेभोर झाले आहे.

अप्रेक्षणीय काही पाहुण्यांना दिसू नये. म्हणून साऱ्या शहरभर हिडून अधिकाऱ्यांनी भिकाऱ्यांची उचलबांगडी गेल्या आठवड्यात केली. इथे मुळात भिकारीच अगदी कमी आहेत. आपल्याकडे या एकाच मोहिमेला किती दिवस लागतील कुणास ठाऊक !

मलाक्का हे शहर तिसऱ्या-चौथ्या शतकात अगदी भरभराटीला आलेले व्यापारी केंद्र मलेशियात परकीयांचे आगमन त्याच बदरातून झाले. त्यामुळे त्याला ऐतिहासिक महत्त्व, तिथल्या जुन्या किल्ल्या-विल्ल्यांना नवाच पण जुना दिसेल असा खडबडीत रंग दिला गेला. समुद्र किनाऱ्यावरील पिताग पॅकोर वगैरे गावांचे बीचस अन् इतर गोष्टीचे नूतनीकरण चालू आहे. प्रत्येक राज्यातील वैशिष्ट्यपूर्ण गोष्टी उठावदार करण्याची अहममहिका चालू आहे.

हे सारं जरी असल तरी या देशाचा खरा स्ट्रांग पॉइंट कोणता म्हणाल तर इथले खाद्यजीवन ! मलायी, चिनी आणि भारतीय ही विविधता तर अगदी रोजच्या जीवनातली पण थाई, फिलीपिनो, जपानी, इटालियन, फ्रेंच, मेक्सिकन, अमेरिकन फास्ट फूड अगदी साऱ्या जगातलं यच्चयावत खाद्यजीवन इथे उपलब्ध आहे. सिंगापुर, मलेशियाला खरोखरच फूड क्रेझी देश म्हणतात. लोकसंख्येच्या तुलनेने इथे घरं अधिक की रेस्टॉरंट्स अधिक असा काही वेळा प्रश्न पडतो स्टॉल फूड ते पचताराकित उपहारगृहापर्यंत सर्व प्रकार You name it we have it असा प्रकार. विशेषतः स्टॉल फूड ही खास लोकप्रिय चीज. त्यामुळे पाहुण्यांना खिलवण्यासाठी लोकल फूड, लोकल फ्रूट, लोकल ड्रिंक किती करू आणि किती नको असं K. L. हॉटेलवाल्यांना होऊन गेलय. शहरातल्या ठिकठिकाणच्या स्टॉल्सच व्यवस्थित ऑर्गनायझेशन तर होतच आहे, पण मोठमोठ्या हॉटेलमध्ये Stall Food in Air Conditioned Comfort पाहुण्यांना दाखवल जाणार आहे. साटे (कबाब), रोजा, फ्राईड राइस, नूडल्स, आइस कचाग, गुला मलाका या साऱ्या खास मलायी खाद्यपदार्थांना विशेष महत्त्व आलय.

कॉन्फरन्सचा लोगो इथल 'महाकाय कासव' ठरवण्यात आलय. तर व्हॅन हाऊटन

आणि विडमीलॉन या चॉकलेट कंपनीची खास 'पाटा'साठी कासवाच्या आकाराची चॉकलेट्स बनवणार असल्याच जाहीर केलंय. चॉकलेटचं नाव आहे 'मलेशिया फॅसिनेशन.'

'महाकाय' कासव' हे कॉन्फरन्सचा लोगो करण्याच मुख्य कारण म्हणजे या कासवाचा शांत स्वभाव आणि (बहुधा मंदगती) मलेशियनाच्या स्वभावाच प्रतीक आहे म्हणे !

ऑर्कीड हे मलेशियातील खास फूल आहे. सुरेख नाजूक पाकळ्या, मनोहारी रंग आणि टिकाऊपणा ही या फुलाची वैशिष्ट्ये. पाण्याशिवाय ही फुले तीन-तीन आठवडे-पर्यंत फुलदाणीत ताजी रहातात. देशोदेशी या फुलाची मोठ्या प्रमाणावर निर्यात होते. हे या देशाचे वैशिष्ट्यपूर्ण फूल पाहुण्यांच्या नजरेत भरविण्यासाठी (पाहुण्यांना April Fool करण हा तर सुप्त उद्देश नसेल ना ?) पाच लाख डॉलर्स खर्चून एक नॅशनल ऑर्कीड सेंटर गेल्या वर्षात बनवण्यात आलय. अर्थात ही एक कायम स्वरूपाची योजना आहे. पण निमित्त 'पाटा' कॉन्फरन्स ! तैवान, सिंगापूर, हवाई, थायलंड या देशातील ऑर्कीड्सचे विविध ५०० प्रकार या सेंटर-मध्ये पहायला मिळणार आहेत. जवळजवळ १२०० रोपे तयार केली गेली आहेत. याशिवाय कॉन्फरन्सच्या वेळीच एक ऑर्कीड शो आणि ऑर्कीड स्पर्धा आयोजित केली आहे त्यामध्ये देशातील इतर ऑर्कीड नर्सरीवालेही भाग घेऊ शकणार आहेत. स्पर्धेमध्ये ऑर्कीडची वर्गवारी ७० विभागात केली आहे बक्षिसे जवळजवळ १०००० डॉलर्सची दिली जाणार आहेत.

सांस्कृतिक नृत्य, हॅंडीक्राफ्ट प्रदर्शन या गोष्टीची तयारी तर वेगळी सागायला नकोच.

आलेल्या पाहुण्यांमधील नवरे मडळी कॉन्फरन्सला गेल्यावर त्यांच्या सुविध आणि सुशील पत्नी काय करणार याचीही योजना झाली आहे. काही खास मलेशियन प्रतिष्ठित व्यक्तींच्या घरांना भेटी. यामध्ये एका राज्याच्या मुलतानाची कन्या, इथले प्रतितयश चित्रकार, आर्टिस्ट यांची घरे आहेत शिवाय वैशिष्ट्यपूर्ण काम्पुग लाईफची झलकही दाखवली जाणार आहे.

खास मलायी पद्धतीची लहानपणी भूगोलाच्या घड्यात पाहिलेली चार खावा-वरची घरे आठवतायत न ? तशा काही क्ष घराची वाडी - याला इकडे काम्पुग म्हणतात

तर अशी ही तयारी किती स्तरावर, किती तऱ्हेनी चालू आहे. त्याचा पूर्ण आढावा घेण कठीणच आहे हे सार करण्या-मागचं एकमेव उद्दिष्ट म्हणजे प्रवाशाना आकर्षित करण. कॉन्फरन्सकरता आलेल्या प्रतिनिधीच्या मनात हा देश भरला की ते आपोआपच इतर प्रवाशाना इकडे येण्यास उद्युक्त करतील. तर असे जवळजवळ ३० लाख प्रवासी येत्या वर्षात या देशात येऊन सरकारला पधरा कोटी डॉलर्स मिळवून देतील असा हवामानाचा (Jorry सरकारचा) अंदाज आहे. तेव्हा मडळी होणार का त्या ३० लाखांपैकी एक ?

आरम्भीच्या प्रश्नाच उत्तर द्यायचं तर सध्या तरी मलेशियात थायला 'पाटा सीझन' चांगला आहे. 'सलामत दाताग क मलेशिया. (मलेशिया आपले सहर्ष स्वागत करीत आहे.) शिवाय जाताना VCR नेता येईल ते वेगळंच !!

या पार्श्वभूमीवर एकच विचार राहून राहून मनात येतो. किती बारीक सारीक गोष्टीच माणस 'आकर्षण' बनवतात. पुण्यातील 'गणेशोत्सव' त्यादृष्टीने किती प्रचंड प्रवासी आकर्षण बनू शकेल ? पण... लक्षात कोण घेतो !

अमेरिकेतून

□ भारत-अमेरिका संबंध

गेल्या ११-२ वर्षांपासून अमेरिकनांना भारतासंबंधी नेहमीपेक्षा जास्त कुतुहल वाटू लागले आहे आणि भारताचे गुणग्रहणही होऊ लागले आहे जगातले सर्वात मोठे लोकशाही राष्ट्र म्हणून आणि अमेरिकन परराष्ट्र घोरणाच्या दृष्टीने भारताचे स्थान महत्वाचे असल्याची जाणीव, पंजाबमधल्या घटना, इंदिरा गांधीची हत्या, त्यानंतरची शांततापूर्ण आणि न्याय्य निवडणूक, सध्या इथे चालू असलेला भारतीयोत्सव (Festival

of India), इथल्या दूरदर्शनवरचा राजीव गांधी याच्या प्रसन्न व्यक्तिमत्त्वाचा, वक्तव्याचा आणि विनोदबुद्धी (sense of humor) चा प्रभाव, आशिया-आफ्रिकेतल्या इतर देशांशी तुलना करता भारताची आर्थिक, सामाजिक प्रगती आणि औद्योगिक स्वावलंबन, भारताने आंतरराष्ट्रीय कजचे वेळेवर भरलेले हप्ते, भारतीय राज्यघटनेने प्रत्येक भारतीय नागरिकाला मूलभूत स्वातंत्र्य आणि नागरिकी हक्क असल्याची आणि कायद्यावर आधारित राजसत्तेची दिलेली हमी, Passage to India, Jewel in the Crown, Lord Mountbatten, Rajiv's India यासारखे चित्रपट किंवा दूरदर्शन-वरचे कार्यक्रम अशी अनेक कारणे यामागे आहेत. शिवाय अर्थातच भारताचे नवीन आर्थिक आणि औद्योगिक धोरण व २१ व्या शतकाकडे शेष-घेण्याची (किंवा वाटचाल करण्याची) भाषा यामुळे भारत म्हणजे अमेरिकन गणकयंत्र आणि इतर उत्पादनाकरता एक मोठी बाजारपेठ होऊ शकेल अशी पण जाणीव वाढू लागली आहे.

इथल्या न्यूयॉर्क टाइम्स, Foreign Affairs इ दर्जेदार वर्तमानपत्रांतून आणि मासिकातून भारतासंबंधी पूर्वीपेक्षा जास्त लिखाण प्रसिद्ध होत आहे. प्रथम राजीव गांधीसंबंधी कुतुकाचा सूर असलेले आणि कुतुहलपूर्ण लेख येत होते. 'सध्या पंजाबप्रश्न अजून संपूर्ण न सुटल्याची जाणीव, करवाडी-विरुद्धची निदर्शने, उद्योगपतीच्या झडत्या, बदलत्या आयात धोरणावरची वाढती टीका यामुळे राजीव याचा 'मधुचंद्राचा' काल संपला आणि त्याच्या खऱ्याखऱ्या राजकीय जीवनाला सुरुवात होत असून त्याच्या राजकीय कौशल्याच्या कसोटीची वेळ आली आहे असा आता इथे सूर निघू लागला आहे. अशा काही पाश्चात्य वार्ताहरांच्या लिखाणाचा गोषवारा असा देता येईल-

या वार्ताहराच्या मते - इंदिराजीच्या मृत्युमुळे भारताला वसाहतवादापासून स्वातंत्र्य मिळवून देणाऱ्या पिढीचा शेवट झाला आहे. इंदिराजीनी जन्मापासून काँग्रेस पक्षाचा ब्रिटिशविरुद्धता झगडा पाहिला होता. त्यांच्यावर ब्रिटिश समाजवादाचा अतिशय पगडा होता आणि त्यामुळे त्या उद्योगपतीकडे आणि व्यापारीवर्गाकडे, त्यांनी

काँग्रेसला लाखों रुपये दिले असले तरी, नेहमी सशयित वृत्तीने बघत असत. त्याची अशी ठाम समजूत होती की भारतीय राज्य-सत्तेच्या भक्कम नियंत्रणाखाली भारतातील कारखानदारी, शेती आणि सरकारी खाती ठेउनच भारतात समता आणि न्याय येऊ शकेल. साम्राज्यशाहीच्या राजकीय, आर्थिक, आणि शैक्षणिक दबावाबद्दल त्या नेहमी जागरूक होत्या आणि त्यांना असे वाटे की कोणी तरी परराष्ट्रे भारतातल्या एकदर परिस्थितीत आणि त्याच्या स्वतःच्या राजकीय सत्तेत अस्थिर आणण्याच्या सतत प्रयत्नात असतात. भारताच्या औद्योगिक प्रगतीचा त्यांना अभिमान वाटत असला तरी त्या भारतीय परंपरेच्या आणि चालीरीतीच्या जास्त जवळ होत्या त्या देवळात जात असत. ज्योतिषाचा सल्ला घेत असत त्या स्वतः ग्रामीण भागात राहिल्या नसल्या तरी ग्रामीण जनतेबद्दल त्यांना जवळीक वाटत असे या सर्व गोष्टींशी तुलना करता राजीव गांधी अगदी वेगळे वाटतात. भारताला स्वातंत्र्य मिळाले त्यावेळेला ते फक्त तीन वर्षांचे होते. त्यांना सुरुवातीला राजकारण आणि परराष्ट्र धोरण यात काहीच रस नव्हता. पाश्चात्य राष्ट्रांबद्दल त्यांच्या मनात सशयित वृत्ती नाही आणि विमानाच्या ह्या पायलटची आधुनिकतेवर आणि गणकयंत्रयुगावर अतिशय निष्ठा आहे. धार्मिक वृत्ती, अंधश्रद्धा आणि ग्रामीण जीवन यात त्यांना अनुभवही नाही आणि काही रसही नाही. त्यांनी जरी पायजमा आणि झब्बा हा वेश सध्या ठेवला असला तरी त्यांना 'जीन' जास्त प्यारी वाटते. त्याचे जवळचे स्नेही उद्योगपती आणि हुन स्कूलमधले त्याचे वर्गबंधू आहेत. या सर्व गोष्टींमुळे भारताच्या राजकारण-मचावरचे राजीव गांधीचे पदार्पण स्वागतार्ह आहे.

सामाजिक, राजकीय व आर्थिक भिन्नता असूनमुद्धा भक्कम असणारी राष्ट्रीय एकाता आणि स्थिरता, काश्मीरपासून कन्याकुमारी-पर्यंत सर्वांनी स्वतःला भारतीय समजणे, शेतकऱ्यांची सुधारलेली कार्यक्षमता (की ज्यामुळे एकादे कमी पावसाचे वर्ष गेले तरी दुष्काळी परिस्थिती येत नाही) ३००० वर्षांच्या इतिहासामुळे आणि परंपरेमुळे आलेले एक प्रकारचे जडत्वात्मक सामर्थ्य, भक्कम पायावर आधारीत ग्रामीण आणि नागरी राज्यकारभार, असमता असूनमुद्धा भारतीय समाजाला एकत्र आणणारे धार्मिक, पारंपारिक आणि सांस्कृतिक धागे हे गोष्टी-मुळे भारतात क्रांती होणे असंभवनीय किंबहुना अशक्य आहे. आणि भारतात बदल

उत्क्रांतीनेच घडून येतील असे पाश्चात्यांना वाटते. यामुळे भारत दक्षिण आशियातील एक स्थिर, भक्कम आणि सामर्थ्यवान राष्ट्र आहे. तात्कालिन कारणामुळे कधीकधी अडचणी आल्या तरी भारताशी चांगले सबंध ठेवण्याचा अमेरिकेने प्रयत्न करणे इष्ट आहे. भारताशी चांगले सबंध ठेवता आले नाहीत तर दक्षिण आशियातील इतर राष्ट्रांशी असलेल्या चांगल्या सबंधाचा अमेरिकेला, दूरदृष्टी ठेऊन विचार करता, फारसा उपयोग होणार नाही.

वर उल्लेखलेल्या गोष्टी सध्या वेळोवेळी लेखातून आणि अमेरिकन राज्यकर्त्यांच्या बोलण्यातून प्रकट होत आहेत.

□ प्रसूती रजेचा प्रश्न

श्रीमती लिलियन या कॅलिफोर्नियातल्या एका युवतीची बँकेतील नोकरी प्रसूतीच्या वेळी घेतलेल्या रजेनंतर गेली. तिने त्यामुळे बँकेवर दावा केला. कॅलिफोर्नियात असा कायदा आहे की प्रसूतीच्यावेळी घेतलेल्या चार महिन्यांच्या रजेनंतर नोकरीची हमी असावी. श्रीमती लिलियन याच्या बँकेने या कायद्याला आन्वहानात्मक असा दावा वरच्या कोर्टात दाखल केला. आता हे प्रकरण अमेरिकेच्या सर्वोच्च न्यायालयापर्यंत पोचले आहे. श्रीमती लिलियन यांना नोकरी परत मिळाली पण गेल्या काही वर्षात सुमारे तीनशे स्त्रियांनी याच प्रकारची तक्रार कॅलिफोर्निया सरकारकडे नोंदवली आहे.

अमेरिकेतल्या काम करणाऱ्या लोकांमध्ये जवळजवळ ५० टक्के स्त्रिया असल्यामुळे व त्यांपैकी सुमारे ९० टक्के स्त्रिया, त्यांच्या नोकरीच्या कारकीर्दीत केव्हा ना केव्हा गरोदर रहाण्याची शक्यता असल्यामुळे, या प्रश्नाची सर्व देशभर वेगवेगळ्या स्तरावर (अमेरिकन राष्ट्रीय स्त्री संघटना, नागरिक हक्क संघटना, व्यापारी संघटना इ.) चर्चा सुरू झाली. गेल्या वर्षी श्रीमती थ्रोडर या लोकप्रतिनिधीनी इथल्या लोकसभेत मुलाच्या (नवीन जन्मलेल्या, नवीन दत्तक घेतलेल्या किंवा गंभीर स्वरूपाचा आजार असलेल्या) शुश्रूषा-संगोपनासाठी आईला किंवा वडलांना कमीत कमी १८ आठवडे विनपगारी रजा मिळावी असे विधेयक मांडले. आई किंवा वडील यांना या विधेयकात रजेची तरतूद असल्यामुळे हे विधेयक फक्त स्त्रियांनाच पक्षपाती असल्याचा आरोप येणार नाही. शिवाय कुणालाही तात्पुरते पगुल, अक्षमता अथवा गंभीर आजार आला तर २६ आठवड्यांपर्यंत त्यांना नोकरीची हमी असावी अशी पण तरतूद या विधेयकात

मांडण्यात आली. तीन महिन्यांपूर्वी इथल्या स्थातनाम येल विद्यापीठात शैक्षणिक, सरकारी आणि औद्योगिक क्षेत्रातले या बाबतीतले तज्ञ एकत्र आले होते. त्यांनी नवबाल-संगोपनासाठी कमीत कमी ६ महिने रजा द्यावी (आणि त्यातली फक्त तीन महिने तीन चतुर्थांश पगारावर असावी) अशी शिफारस केली.

अशा प्रकारच्या शिफारशी आणि कायदे अमेरिकेतल्या काही राज्यात प्रचलित असून-मुद्धा काही तज्ञांच्या मते फक्त सुमारे ४० टक्के काम करणाऱ्या स्त्रियांना जास्तीत-जास्त ६ आठवड्यांची भर पगारी रजा मिळू शकते. असे असूनमुद्धा काही स्त्रीसंघटनांच्या मते याबाबतीत स्त्रियाकरता खास सवलती मागणे गुतागुतीचे आहे. कारण एका बाजूने स्त्रियांना समता हवी अशी मागणी करायची आणि प्रसूतीच्या बाबतीत मात्र खास सवलत मागायची म्हणजे दुटप्पीपणाचे समजले जाईल अशी त्यांना भीती वाटते. शिवाय अशा प्रकारच्या सवलतीमुळे उद्योजकाच्या दृष्टीने स्त्रिया ह्या जास्त महागड्या नोकर ठरू शकतील आणि त्यांना नोकऱ्या मिळणे कदाचित जास्त कठीण जाईल असे त्यांना वाटते; पण काही स्त्रीसंघटनांचा मते प्रसूती ही स्त्रीची एक नैसर्गिक बाब आहे, त्यामुळे त्याकरता स्त्रियांना खास सवलत मिळायला हवी. अजून हा प्रश्न अनिर्णितच आहे लोकसभेतले विधेयक मजूर झाले नाही तर श्रीमती लिलियन-प्रमाणे, स्त्रियांचे, प्रसूतीकरता घेतलेल्या रजेनंतरचे, नोकरी जाणे तसेच चालू राहील अशी भीती व्यक्त केली जाते. जी स्त्री फक्त गृहकृत्य करते तिला प्रसूतीनंतर कशी आणि किती 'रजा' द्यायची याची चर्चा केल्याचे ऐक्यात नाही कदाचित हा प्रश्न जे ते आपापल्या घरात आणि नातेवाईकात मिळून सोडवत असतील.

□ बॉम्बे का मुंबई ?

इथे रहाणाऱ्या एका भारतीयाच्या म्हणण्याप्रमाणे बांबे हे मुंबई या मराठी नावाचे इंग्रजी भ्रष्टीकरण नसून ते नाव पोर्तुगीज भाषेतल्या Bom (म्हणजे चांगले) आणि Bay (म्हणजे खाडी अथवा बंदर) या दोन शब्दापासून, पोर्तुगीजानी कोळी जमातीकडून हे बंदर विकत घेतले त्यावेळेला बनवलेले आहे.

मार्च १६-१९८६.

विजय वि. जयश्री वि.
वेस्टफिल्ड

राजीव गांधी - लोकप्रियतेला ओहोटी ?

विश्राम राजहंस

१ जानेवारी १९८६ ला राजीव कारकिर्दीचे १ वर्ष पूर्ण झाले आणि जणू वर्ष संपाय-चीच वाट पहात असलेले अनेक जण त्याच्या-वर तुटून पडले आहेत. कोणत्याही लोकप्रिय गोष्टीचे असेच असते. सुरुवातीलाच यश एवढे मिळत जाते की अल्पावधीतच शिखर गाठले जाते व मग उताराला सुरुवात होऊन यशाच्या चढणीपेक्षा उतार झपाट्याने खाली येतो; व अगदी तळ गाठला जातो. कारण त्या व्यक्तीच्या मर्यादा स्पष्ट होतात, अपेक्षा-भंग व्हायला लागतो, अगोदरच्या उपाय-योजनाची भुत उभी रहातात या अपयशाच्या गर्तेतून ती व्यक्ती सावरली गेली तरच मग जरा समतोलत्व प्राप्त होते.

राजीव गांधीच्या लोकप्रियतेला सध्या उतार चालू झाला आहे यशाच्या मोज-मापाला ८४ च्या अखेरची निवडणूक वाप-रली गेली होती. पण अपयशाला मात्र मोजमापाचं साधन सध्या तरी नाही. त्यामुळेच वर्तमानपत्रातूनच फक्त अशी हवा निर्माण झाल्याचे जाणवते आणि इथेच खरी मेळ आहे. प्रत्यक्षात भारतीय जनतेच्या मनाचा कानोसा घेणे निवडणुकीशिवाय शक्य नाही. त्यामुळे केवळ वर्तमानपत्राच्या आघा-राने काही मतप्रदर्शन करण हे योग्य मूल्य-मापन नव्हे. शिवाय वर्तमानपत्राचे अंदाज, आतापर्यंतचा इतिहास पाहता, फारच बेभंरवशाचे असतात त्यातल्या त्यात व्याव-सायिक मताची पहाणी करणाऱ्याचे अंदाज बरेचसे बरोबर ठरतात.

तेव्हा वर्तमानपत्रातली हवा जरी सोडून दिली, तरी राजीव गांधीच्या कारकिर्दीचे मूल्यमापन स्वतंत्र दृष्टीने करायला हरकत नाही. जवळजवळ आंकटोवरपर्यंत राजीव गांधी दिल्लीवाहेरच फार वेळ होते. बऱ्याच वेळा देशावाहेर ते गेले. जागतिक राज-कारणान भारताला आता थोड फार स्थान प्राप्त झालं आहे. त्यामुळे त्याच्या या परदेश

भेटींना फार महत्त्व होते. जवळजवळ सर्व प्रमुख राष्ट्रांशी (चीन सोडून) राजीव गांधींनी स्वतःचे वैयक्तिक सवध निर्माण केले आहेत व स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाचा ठसा उमटविला आहे. त्याचबरोबर इंदिरा गांधींच्या घोरणापेक्षा आपले घोरण नेमके कुठे व किती निराळे आहे, हेदेखील इतर राष्ट्रांना जाणवून द्यायचे होते त्याच्या या परदेश भेटी इतक्या लागोपाठ होत्या की त्यावेळी गमतीने लोक त्यांना 'उडता पंत-प्रधान' म्हणू लागले होते.

पण पंतप्रधानपद प्रत्यक्ष हातात येण्यापूर्वी सुद्धा राजीव गांधींच्या हातात घटनावाह्य सत्ता होतीच. पण प्रभाव व प्रतिमा मात्र निराळी होती त्याच्या कॉम्प्यूटरप्रेमाची थट्टा उडवली जात होती. काश्मीर, सिक्कम व आंध्रप्रदेश येथे दिल्लीच्या हाताचा प्रभाव दाखवून सरकार जमीनदोस्त केली गेली, पण तिन्ही ठिकाणी प्रकरण अंगावर शेकल. (परवाच शहा-सरकार कोसळवण्यास काँग्रे-सला भाग पडले) ऑपरेशन ब्ल्यू स्टार व एकदर पंजाबबाबत त्यांनी स्पष्ट ठाम भूमिका घेतल्याचं ऐकवात नव्हत. त्यातल्या त्यात अतुलेना घटनादुरुस्ती करून सरक्षण देण्यात राजीव गांधींची विरोधी भूमिका त्यांची प्रतिमा उजळ करणारी होती.

सत्तेवर आल्यानंतरच्या वर्षभरात राजीव गांधींना बऱ्याच अतर्गत कटकटींना तोंड द्यावे लागत आहे. त्यातल मोठं प्रकरण म्हणजे सचीव पातळीवर झालेली हेरगिरी. ही उघडकीस आल्याबरोबर सर्वत्र घरपकड झाली मुख्यसचीव श्री. पी. सी. अलेक्झांडर यांना नैतिक जबाबदारी म्हणून राजीनामा द्यावा लागला. हे प्रकरण अत्यंत गंभीर असू-नही त्याचा दोष राजीव-सरकारकर आला नाही. सरकारची प्रतिमा डागाळेल म्हणून या प्रकरणातली माहिती वृत्तपत्रांना मिळाली तरी ते प्रकरण फार चिघळले नाही स्वच्छ

मनमोकळेपणामुळे असे फायदे होतात.

हेरगिरी व्यतिरिक्त पंजाब, आसाम, गुजराथ, महाराष्ट्र, आंध्रप्रदेश, काश्मीर इ. राज्यात राजकीय समस्या उत्पन्न झाल्या. या समस्या सोडविण्याची राजीव गांधींची पद्धत इंदिरा गांधीपेक्षा बरीचशी भिन्न असली तरी त्यामुळे ते प्रश्न चिघळतही राहिले नाहीत किंवा पूर्णपणे सुटलेही नाहीत. आपल्या महा-राष्ट्राचच उदाहरण घ्या. वसंतदादा पाटलांनी आपल्या अंगावर भ्रष्टाचाराची प्रकरणे शेकू नयेत म्हणून राजीनामा दिला व राजीव गांधींना अडचणीत आणल्याचा प्रयत्न केला. त्याला राजीव गांधींनी सफाईने वगळ दिली. पण पुढचा मुख्यमंत्री चांगला निवडला नाही. मुख्य म्हणजे मुख्यमंत्र्याची निवड दिल्लीतून करण्यात आली. यामुळे आमदारांची जबाब-दारी सपली. लोकशाही प्रक्रियेशी विसंगत अशी ही कृती पंतप्रधानांनी त्यावेळी केली, व तीच ते परत परत करताहेत.

शंकरराव चव्हाणाना पंतप्रधानांनी महा-राष्ट्राचे मुख्यमंत्री म्हणून नेमण्यात परत एक मोठी चूक केली आहे. त्याची फळे लव-करच दिसू लागतील. उद्या महाराष्ट्रात काँग्रेसचा पराभव झाला तर आश्चर्य वाटा-यला नको.

राजीव गांधींनी जे क्रांतिकारी अंदाजपत्रक मांडले, त्याचे जवळजवळ सर्व क्षेत्रातील लोकानी स्वागत केले होते. त्याचबरोबर भारतातील अर्थव्यवहारातील कृष्णकृत्ये व काळा पैसा नष्ट करण्यासाठीही पावले उच-लली. एका वाजून भ्रष्ट सरकारी अधि-काऱ्यांना सक्तीने निवृत्त करायला सुरुवात केली. कस्टम्स खाते, प्राप्तिकर खाते, अब-कारी खाते या सर्व 'अर्थ' खात्याशी संबंधित विभागामधून शेकडो वरीष्ठ अधि-कारी काढून टाकल्याने एक नवीन शिस्तपूर्व सुरू होत आहे लगेच सर्व खाते शुद्ध होणे शक्य नाही; पण सुरुवात तरी झाली आहे.

दुसऱ्या बाजूने करचुक्वेगिरी करणान्यावर, दयामाया न दाखवता खटले दाखल करावयास सुरुवात केली आहे. किलॉस्करासारखे प्रतिष्ठित उद्योगपतीही यातून सुटू शकले नाहीत.

हा सर्व उद्योगपतींना इशारा आहे. कारण सरकारच्या उत्पन्नाचा बऱ्यापैकी भाग उद्योगधंद्याकडून येतो सर्व उद्योगपतींनी आपापले कर नियमित भरायला सुरुवात केली की सरकारच उत्पन्न भरपूर वाढेल; पण एवढाच हेतू या चावूक शिस्तीमध्ये नाही. या शिस्तीमुळे उद्योगपतींच्या हातातला काळापैसा बराचसा कमी होईल. या काळाचा पैसाच्या सहाय्यानेच सरकारी कारभार-यंत्रणा व राजकारण यांच्यावर या उद्योगपतींना नियंत्रण ठेवता येते. दिल्ली भोवतालची टाटा बिल्डिंग्सांखा महा उद्योगपतीची मगरमिठी सोडवण्याची राजीव-विश्वनाथ प्रताप यांची सतत धडपड चालू आहे. त्यासाठी राजकीय सत्तेपेक्षा बरचड असलेली ही आर्थिक सत्ता मोडून काढावी लागेल.

गेल्या पन्तीस वर्षांतल्या काळात उद्योगपतींनी दिल्लीभोवती एक अदृश्य बलय उभारले आहे त्या बलयातून मार्ग काढण्याचा प्रयत्न कोणत्याही सत्ताधऱ्याने केला नाही. उलट या उद्योगपतींच्या काळाचा पैसावर अवलंबून राहून स्वतःची खुर्ची सतत डळमळती ठेवली. अगदी जनता पार्टीच्या काळातसुद्धा या उद्योगपतींचा प्रभाव कमी झाला नाही. इंदिरा गांधीच्या काळात उद्योगपती आपल्याला हवे ते धोरण सरकारकडून आखून घेत होते. धीराभाई अबानीसारखा माणूस याच काळात आपल्याला सोयीस्कर असे आयात निर्यात परवाना धोरण बदलून घेऊन थोड्याच काळात कोट्याधीश झाला. बिल्डिंग्सांखा उद्योगपतीला तर काँग्रेसने राज्यसभेवर पाठवले. टाटानीसुद्धा इकडे अतुलेच्या हातात हात मिळवून कोट्याधीश रुपयाचा फायदा पदरात पाडून घेतला.

बोथट आयुधे

या उद्योगपतींना हात लावायचं धाडस राजीवगांधीचं सरकार करीत असताना, त्यांच्या हातातली आयुध मात्र बोथट आहेत.

शासनयंत्रणा भ्रष्टाचाराने पोखरलेली, काँग्रेस पक्षातील बहुसंख्य लोक थैलीशहाच्या खिशात जाऊन बसलेले, (अगदी खासदार-सुद्धा) कायदे अतिशय जुनाट (त्यामुळे त्यातील पळवाटाची भगदाड झालेली) वर्तमानपत्र आणि विरोधी पक्ष टीका करण्याची संधी शोधण्यासाठी टपून बसलेले, अन् सामान्य जनता तर पूर्ण उदासीन. अशा वेळी परिस्थिती पूर्ण प्रतिकूल असताना राजीव गांधी व विश्वनाथ प्रतापसिंग एकाकी पडलेले दिसतात या देशाच दागिदग दूर करायचं असेल तर राष्ट्रीय उत्पन्न वाढवून पाहिजे अन् उद्योगपतीच वर्चस्व झुगारून घ्यायचं असेल तर सरकार स्वतःच बलशाली पाहिजे.

हे सर्व साध्य करायचं कार्य अतिशय कठीण आहे. म्हणूनच परवाना पद्धत त्यांनी सुलभ केली त्यामुळे उद्योगपतींना राज्य-कर्त्याभोवती घुटमळण्याचं कारणच नाहीस झालं; पण सत्तेची चटक लागलेले हे उद्योगपती इतक्या लवकर शरण येतील थोडेच ? आज देशातल्या बहुसंख्य बड्या वृत्तपत्रांच्या नाड्या या उद्योगपतींच्या हाता आहेत. गेले वर्षभर हे उद्योगपती राजीवगांधीविरुद्ध रान उठवायच्या संधीची वाट पहात होते त्यांच्या सुदैवाने गेल्या दोन तीन महिन्यात त्यांना अशा संधी भरपूर मिळाल्या. त्यामुळेच सर्व देशभरच्या बड्या वृत्तपत्रांमध्ये राजीव गांधीच्या व त्यांच्या सहकाऱ्यांच्या धोरणावर कडाडून हल्ले चढवण्यात स्पर्धा सुरू झाली आहे. मात्र त्यांच्या भल्या मोठ्या अग्रलेखाचा सामान्य माणसावर परिणाम होत नाही, हे त्यांनासुद्धा माहिती आहे. त्यांच्या या अपेक्षित कोल्हेकुईकडे खर म्हणजे दुर्लक्ष करायला हवं.

पण विश्वनाथ प्रतापसिंग हे जितके सरळ-मार्गी, तितकेच अपरिपक्व आहेत. त्यांनी परवाच एकदम लोकसभेत घोषणा केली की वृत्तपत्रांनी आपले हल्ले आवरते घेतले नाहीत तर सर्व उद्योगपतींची कागदपत्रे मला उजेडात आणावी लागतील. त्यांनी तस खरच करायचं ठरवलं तर मात्र उद्योगपतींची झोप उडेल. वृत्तपत्रांच्या हल्ल्यांची तोब्रता कमी झाली तर अर्थमंत्र्याची मात्रा अचूक लागू पडली, हे सिद्ध होईल.

अंदाजपत्रकाच्या अगोदर जी पेट्रोलजन्य

इंधनतेलांची भाववाढ झाली, त्याचा परिणाम बाजारातल्या अत्यंत गरजेच्या अशा जवळजवळ सर्वच वस्तूवर झाला आहे. भराभर सगळीकडे भाववाढीच सत्र सुरू झालं आहे. पेट्रोल व तत्सम इंधनांचं उत्पादन विक्री, आयात, निर्यात या सर्वांची नियंत्रणे सरकारच्याच हातात आहेत. त्यामुळे या इंधनाच्या भाववाढीचा पुरेपुर फायदा सरकारच्याच हातात जातो. अप्रत्यक्षरीत्या इतर सर्व वस्तूवरचा कर वाढवूनसुद्धा त्याचं पुरेपुर माप सरकारच्या हातात पडत नाही. त्यामुळेच पेट्रोलियमची भाववाढ करण जास्त सोईच आहे. शिवाय या नाडीमुळे सरकारचं उत्पन्न एकदम प्रचंड वाढतं.

यशस्वी 'भारत बंद'

या भाववाढीचा एक तोटा असा होतो की, यामुळे खुल्या बाजारातील छोटे मोठे व्यापारी आपापल्या वस्तूचे भाव भरमसाठ वाढतात. मात्र ही स्थिती अतर्गत खुल्या स्पर्धेमुळे फार काळ टिकत नाही. जेथे सघटित व्यापारीक्षेत्र आहे, तिथे मात्र ही भाववाढ बराच काळ टिकते अन् त्यामुळे त्या ठिकाणी सरकारला लक्ष घालावे लागते. मात्र सध्या व्यापार व उद्योगक्षेत्रात सरकारची एवढी भीती पसरली आहे की, एकदम मोठी भाववाढ होण्याची शक्यता नाही. मात्र सामान्य जनतेस या भाववाढीच्या सत्राची खूप भीती वाटत आहे. कारण आतापर्यंतचा असा अनुभव आहे की, एकदा सुरू झालेली ही भाववाढ कधीच थांबत नाही. अन् म्हणून 'भारत बंद' ला शहरातील सामान्य नागरिकांनीसुद्धा मनापासून प्रतिसाद दिला. हा सरकारला एक प्रकारे इशाराच आहे.

अवकारी कर, प्राप्तिकर इ. केंद्रीय करामध्ये सरकारने जो बदल केलाय, तो सरकारचे उत्पन्न वाढवण्यासाठीच जमेल त्या सर्व मार्गांनी सरकारचे उत्पन्न वाढवणे, हे सध्याच्या सरकारचे पहिले ध्येय आहे हा व्यवस्थापकीय दृष्टिकोनाचाच परिणाम आहे. कुठलाही कारभारा जबरदستی खात्यात चालत असेल, तर जे काही उपाय त्याचे नवीन व्यवस्थापक योजतील त्याचप्रमाणे राजीव गांधी याचा चमू काम करीत आहे. व्यवस्थापकीय दृष्टिकोनामध्ये जन संपर्क

खाते हेमुद्धा अति महत्त्वाचे मानले गेले आहे. नवीन सरकार याबाबत कितपत यशस्वी ठरले आहे ?

वर महिन्या दीड महिन्याने राजीव गांधी सपत्नीक भारतातल्या सर्वात जास्त मागामलेल्या विभागास भेट देतात. तिथे प्रत्यक्ष तळातल्या लोकाना भेटतात. बरोबर त्या त्या राज्याचे मुख्यमंत्री किंवा अन्य अधिकारी असतात. ही पहाणी करताना त्या मंत्र्यांचे पितळ बऱ्याच वेळा उघडे पडते आणि हे सर्व दूरदर्शनद्वारा सर्व भारतीयांपर्यंत पोचवले जाते. अनेकाना हा 'पोरखेळ' घाटतो, तर बाहीना हा जाणून बुजून केलेला देखावा घाटतो. तसे प्रत्यक्षात बाहीनी असले तरी एक नक्की, अशा आदिवासी खेड्यांना सतत भेटी देत राहिल्याने कोणताही सुबुद्ध मनुष्य अस्वस्थ झाल्याशिवाय राहणार नाही सतत वातानुकुलीत घरात व ऑफिसात वावरत राहिल्याने, या दूरदर्शनाच्या भारतीय जनतेचे विस्मरण होऊ लागत अन् मग कार वातानुकुलीत नसली की, लगेच उकडायला लागते. आजवरच्या सर्व पंतप्रधानांमध्ये राजीव गांधीच हे निराळेपण, निदान 'देखाव्याने' का होईना, डोळ्यात भरत

२२ जून ८५ च्या माणूसच्या अकात मी असं म्हटलं होतं की, देशाला एकविसाव्या शतकात न्यायच म्हणजे केवळ कांम्प्यूटर किंवा वित्तसमृद्धी करून चालणार नाही त्याचबरोबर लोकांची बौद्धिक पातळीदेखील उंचावली गेली पाहिजे. लोक जास्त शिकले पाहिजेत जास्तीतजास्त समजूतदार, ज्ञानी व विज्ञानाभिमुख झाले पाहिजेत. वैचारिकदृष्ट्या जास्त प्रगल्भ झाले पाहिजेत. या मानवी संपत्तीच्या प्रमाण व गुणवत्तेवर भौतिक संपत्ती अवलंबून आहे. त्या दृष्टीनेच 'ह्यूमन रिसोर्सेस डेव्हलपमेंट' हे खातं निर्माण केले गेले असावे असं वाटतं; पण प्रत्यक्षात त्यांची राजकीय पावले याच्या बरोबर विरुद्ध पडताहेत. मुस्लिम महिला विधेयक हे एक उदाहरण झालं. आज या घडीला राजीव गांधीच्यामाणे प्रचंड बहुमत आहे. निवडणुका ४ वर्षे लांब आहेत. त्यामुळे अनेक अप्रिय पण अतिमत्तः भारतीय जनतेच्या भल्याचे निर्णय ते घेऊ शकतील; पण त्यामाठी ठामपणा हवा, संघर्षाला तोंड

द्यायची ताकद हवी. आतापर्यंतचे राजीव गांधीचे राजकारण हे समन्वय-समेटाचे आहे. काही विशिष्ट मर्यादेपर्यंत त्याचा फायदाही होतो; पण मात्र सतत असं धोरण अवलंबणं हे मुत्सदीपणाचं द्योतक नाही. संघर्षाची वेळ आली तर त्याला मुद्धा तयार असलेच पाहिजे.

दुबळी बाजू

या विधेयकाच्या निमित्तानं राजीव गांधीची ही दुबळी बाजू उघड झाली आहे. सर्व देशभरच्या प्रतिगामी धर्मवाद्यांनी मोर्चे काढल्याबरोबर राजीव गांधींना त्यांना हवा तो कायद्यात बदल करून द्यावा, हा राजकीय बावळटपणा आहे. उद्या हिंदूंनी अस्पृश्यता चालू रहावी म्हणून मोर्चे काढले तर लगेच कायद्यात बदल केला जाईल का? आपल्या घटनेत आपण स्वतःला पुरोगामी, समाजवादी व विज्ञानवादी म्हणवतो; पण प्रत्यक्षात मात्र पावल विरुद्ध टाकतो सर्व भारतातील विचारवंत, पत्रकार, घटनातज्ज्ञ, सूत्र राजकारणी या विधेयकाविरुद्ध आरडा-ओरडा करीत असताना मुद्धा राजीव गांधी व त्यांचे सरकार याची दखल घेत नाहीत.

या विधेयकामाणं व पुढच रामायण राजीव गांधींना माहीत नसेल, असं म्हणणं अवघड आहे त्यामुळेच भारत एकविसाव्या शतकात जाणार या केवळ वतगनाच होतात. पण हे विधेयक आणून सरकार लोकांचं लक्ष दुसरीकडे वळवायचा प्रयत्न करीत असेल तर मग राजीव गांधी व इंदिरा गांधी यांच्यात फरक काय राहिला, असा प्रश्न उपस्थित होतो कारण अशा फसव्या युक्त्या योजना, हा इंदिरा गांधीचा खेळ होता. किंवा या विधेयकाची हुल दाखवून पुरोगामी शक्तीचा एकत्र आवाज उठविण्याचा प्रयत्न होतो आहे, असं म्हणावं तर, आपल्या अशा कृतीने वेड्या धर्मवाद्यांना आपण बळकट करतो आहोत, हे त्यांना कसं समजत नाही असा प्रश्न पडतो. म्हणूनच कसाही उलट मुलट विचार केला तरी दान उलटच पडतं. जर यदाकदाचित हे विधेयक समत होऊन त्यापुढे घटनादुरुस्ती झाली तर (अरुण शौरी म्हणतात त्याप्रमाणे) इतिहास राजीव गांधींना कधीही क्षमा करणार नाही. खरं

तर सध्या वेळ अशी आहे की समान नागरी कायदा हाच लवकरात लवकर घटनेत आणला पाहिजे ते खरे ऐतिहासिक खरेखुरे पुरोगामी व एकविसाव्या शतकाकडे नेणारे पाऊल ठरेल

पंजाब कराराचे स्वागत जवळजवळ सर्व पत्रकारांनी केले होते. निवडणुकी झाल्याने तेथील 'खलिस्तानी' व दहशतवादी वातावरण निवळून जाईल, जनतेच्या मनातली कोडलेली वाफ बाहेर पडल्याने तगपणा कमी होईल असं वाटलं होतं. पण प्रत्यक्षात उलटच घडलं आहे. पुन्हा 'ब्ल्यू स्टार' पूर्वीचे दिवस येताहेत. रोजच्या रोज दोन-चार जणांचे खून पडताहेत, अन् मारेकरी सहज पळून जात आहेत. भर दिवसा पिस्तुलाचे वार करीत मारेकरी स्कुटरवरून पळून जात असले तर, त्यांना लोकांचा व पोलीसदलाचा पाठिंबा (नैतिक का होईना) अमल्याशिवाय ते होणार नाही. म्हणूनच केवळ खून पडताहेत ही मीतीची गोष्ट नाही, तर सर्वसामान्य जनता ही खलिस्तानवादी होऊ पहात आहे, ही अत्यंत गंभीर गोष्ट आहे. ब्ल्यू स्टार' कारवाईनंतर लष्कराने खेड्याखेड्यातून हजारो शीख तरुण धरपकड करून नेले होते. तुरुंगातील अत्याचारामुळे त्यांची थोडी फार तरी सहानुभूती दहशतवाद्यांकडे जाते. अन् त्यामुळेच सरकारला फार मोठ्या प्रमाणावर कारवाई करून हा दहशतवाद दडपून टाकता येणार नाही. त्याच्याबाबत मवाळ धोरण स्वीकारलं तर ते शिरजोर होऊन बसतात अन् नंतर त्यांना आवरण फार मुष्कील होतं. म्हणून वर्नाला सरकार काय किंवा केंद्रिय सरकार काय, दोघानाही हा प्रश्न हाताळणे फार फार अवघड जात आहे खलिस्तानवादी दहशतवाद हा मुळात राजकीय प्रश्न आहे, अन तो राजकीय मार्गानेच सुटला पाहिजे, ही जी राजीव गांधींची भावना आहे, ती मात्र खरी आहे स्वतःच्या क्षुद्र राजकीय स्वार्थापायी ही समस्या उद्भवली असल्याने त्यावर आता दीर्घकाल राजकीय उपाययोजना करावी लागेल. त्यासाठी पंजाबमधील सामान्य जनतेच्या मनातून ही विलगतेची भावना काढून टाकण्यासाठी प्रभावी प्रचारयंत्रणा उभारली पाहिजे. यासाठी वाटल्यास व्यावसायिक प्रचार संस्थांचीही मदत घेतली

पाहिजे. दुसऱ्या बाजूने गुप्तहेरयंत्रणा कामास लावून दहशतवाद्याकडच्या सर्व बित्तवातम्या मिळवल्या पाहिजेत त्यांच्यातील कच्चेदुवे शोधून काढून बुद्धिभेद केला पाहिजे. त्यांना मिळणारा अर्थपुरवठा तोडला पाहिजे. वगैरे.

इतके सर्व उपाय करण्यासाठी अतिशय धूर्त राजकारणी माणसाची जरूरी आहे. सुरजितसिंग बर्नाला काय किंवा राजीव गांधी काय, दोघांचाही धूर्तपणा अजून तरी दिसलेला नाही. त्यामुळे या मागने हा प्रश्न सुटेल की नाही हे आता सांगता येणार नाही. मात्र एक नक्की. पंजाब प्रश्न हा पंतप्रधानाच्या व संपूर्ण देशापुढे एक फार मोठे आव्हान आहे. हे आव्हान पेलण्यासाठी राजीव गांधीपुढे फक्त चार वर्षे आहेत.

पंजाब समझोता झाल्यावर पंजाबमध्ये शांतता काही आली नाही. पण आसाम समझोता झाल्यावर मात्र आज घडीला तरी तेथे शांतता दिसत आहे. आसाममध्ये मोठ्या प्रमाणावर आंदोलन करणारे विद्यार्थी नेतेच सध्या सरकार चालवत असल्याने आंदोलन कोण करणार? आसाममधला घुसखोराचा प्रश्न तसा अजूनही लोंबकळतच असल्याने तेथील अल्पसंख्य घुसखोर आंदोलनाचा पवित्रा लवकरच घेतील व त्यामुळे तेथील शांतता पुन्हा एकदा धोक्यात येईल अशी चिन्हे आहेत.

तामिळ प्रश्न

राजीव गांधीच्या समन्वय- समेटाच्या राजकारणात श्रीलंकेतील अपयश चटकन दिसतं. इंदिरा राजवटीत जयवर्धने भारता-विरुद्ध सतत आग ओकत होते. भारताच्या संभाव्य (?) आक्रमणाबद्दल त्यांना भीती वाटत होती. पण बांगला देशमधील वादळाच्या पहाणीच्या निमित्ताने विमानात जयवर्धने-राजीव-इर्षाद यांची एकत्र भेट झाली आणि चित्र पालटू लागले पुढे तर जयवर्धने यांनी राजीव स्तुतीच गायला सुरुवात केली. थिपू इथं झालेल्या वोलण्यामध्ये श्रीलंका सरकार आणि बडखोर यांच्यात समझोतासुद्धा झाला पण तो अत्यंत अल्पकाळ टिकला. बडखोरां-मध्ये अनेक गट आहेत व सर्वांचा मिळून एक नेता नाही. इकडे श्रीलंकेतसुद्धा लष्करावर सरकारचे पूर्ण नियंत्रण नाही. त्यामुळे असे समझोते टिकणे अवघडच. म्हणून श्रीलंकेचा प्रश्न सुटणे जवळजवळ अशक्य आहे. स्वतंत्र तामिळ राज्य स्थापन होईपर्यंत किंवा सर्व

बंडखोर चिरडून नष्ट होईपर्यंत हा प्रश्न सुटणारा नाही. शिवाय या तामीळ उठावा-मध्ये रशिया, अमेरिका यांचेही हात गुतलेले असल्याने प्रश्न अधिक गुंतागुंतीचा आहे. समेटाचे प्रयत्न फसल्यानंतर राजीव गांधीचे प्रयत्न आता श्रीलंकेवर दबाव टाकण्यावर केंद्रित झालेले दिसतात; पण सुरुवातीला तरी त्यांना अपयश आल्य हे कबूल करावच लागेल.

राजीव गांधी पंतप्रधानच नव्हे तर काँग्रेस पक्षाचे अध्यक्षसुद्धा आहेत. त्या आघाडीवर मात्र त्यांना आपल व्यवस्थापकीय तंत्र वापरता येत नसल्याने पक्ष म्हणून काँग्रेस जीर्णशीर्ण अवस्थेतच आहे. सरकारमधला भ्रष्टाचार काढून टाकायचा असेल, तर त्याची सुरुवात पक्षापासून केली पाहिजे. पण होतय काय तर भ्रष्टाचारी म्हणून मन्त्रिमंडळातून काढलेले लोक पक्षामध्ये मात्र मोठे स्थान मिळवून आहेत. हे फार धोका-दायक आहे. पक्ष हा सरकारपेक्षा जास्त प्रबळ असला पाहिजे. पंतप्रधानाचा व त्याच्या सहकाऱ्यांना दोन शब्द सुनावण्याचा अधिकार पक्षाध्यक्षाना असला पाहिजे. पण सध्या झालय ते उलट सत्ता व सरकार यांच्या दबावाखाली पक्ष घुसमटतोय. ही लोकशाही नव्हे व्यवस्थापकीय तंत्राने देश कदाचित समृद्ध होईल; पण लोकशाही नीट न राबवल्याने लोक शाहणे बनणार नाहीत. याठीच सरकारबाहेरील लोकचळवळी राबवण्यासाठी पक्षाची जरूरी असते ज्या गृहस्थाला आपल्याच पक्षामधल्या लोक-शाहीची काळजी नाही, त्याला देशाची काय काळजी रहाणार?

राजीव गांधी व त्याच्या सरकारच्या मूल्यमापनाचा विचार करताना शेवटी दूरदर्शनच्या बदलत्या प्रतिमेचा उल्लेख केलाच पाहिजे. आतापर्यंत दूरदर्शनही सरकारची प्रचार-यंत्रणा म्हणून काम करीत होते; पण या वर्षी मात्र त्यात थोडा बदल दिसतोय. सचकी परछाईया, न्यूजलाईन, जनवाणी यासारखे कार्यक्रम दूरदर्शनवर दिसायला लागले आहेत. यासारख्या अनेक कार्यक्रमांची जरूरी आहे. 'जनवाणी' प्रमाणेच राज्यस्तरावरही असे कार्यक्रम हातात घ्यायला हरकत नाही एवढच नव्हे तर असेच कार्यक्रम आकाशवाणीवरही करायला हवेत. दूरदर्शन व आकाशवाणीला स्वायत्ततेकडे हळूहळू नेले पाहिजे. गेल्या

पस्तीस वर्षांत जे घडले नाही, त्याची सुरुवात राजीव गांधींनी केली याबद्दल त्यांचं श्रेय त्यांना दिलच पाहिजे.

गेल्या तीन महिन्यांपासून वर्तमानपत्रे रकानेच्या रकाने भरून राजीव गांधीवर टीका करीत आहेत. पण राजीव स्तुतीची जशी एक लाट आली होती, तशीच ही लाट आहे. दोन्ही गंभीरपणे घ्यायच्या गोष्टी नव्हेत, मात्र एक निश्चित! राजीव गांधीचा जनसंपर्क बराच कमी पडतो आहे. उद्योगपतींना स्वतंत्रपणे भेट देण्यास विवशनाथ प्रताप सिंग तयार नसतात, हे एक वेळ समजण्यासारखं आहे. पण खास-दारानासुद्धा पंतप्रधान व त्याचे सहकारी दुर्लभ झाले, ही निश्चितच चांगली गोष्ट नव्हे. पण आताच बातमी आली आहे की, राजीव गांधींनी हे आपले तंत्र बदलण्याचे ठरवले असून, लवकरच ते खासदार व पक्ष-प्रतिनिधींना भेटण्यासाठी जास्त वेळ देणार आहेत नागरिकांच्या तक्रारीची तड लाग-ण्यास सुरुवात झाल्याचीही चिन्हे दिसत आहेत. एका नागरिकाने गॅस सिलिंडर सबंधी एक तक्रारपत्र जनवाणीला पाठवले, तर काही दिवसांनी पेट्रोलियम खात्याचा एक अधिकारी त्या नागरिकाच्या घरी आला. चक्र फिरत असल्याची ही लक्षणं आहेत.

अधिवारारूढ झाल्यावर थोड्याच दिव-सानी एका पत्रकाराने राजीवना विचारलं होतं, की तुम्हाला बोगद्याच्या दुसऱ्या टोकाला प्रकाश दिसतोय का? तर त्यावर पंतप्रधानाच उत्तर मासलेवाईक होत. ते म्हणाले, 'मला बोगदा तरी नक्की दिसतोय. प्रकाशाच माहीत नाही.' दुसऱ्या एका परदेशी वार्ताहराने त्यांना विचारल की 'भारतात सर्व क्षेत्रात बजवजपुरी माजली आहे. तुम्ही काय काय सुधारणार?' राजीव गांधी म्हणाले, 'आमच्यापुढे दोन मार्ग आहेत एक म्हणजे ही सर्व व्यवस्थाच उलथून टाकून, नवी घडी बसवणे. ही एक प्रकारची क्रांतीच झाली. अन् दुसरा मार्ग एकेक पाऊल उचलत हळूहळू ही व्यवस्था सुधारणे. पहिली पद्धत सरळ सरळ अव्यव-हार्य आहे. त्यामुळे दुसऱ्या मार्गाशिवाय पर्याय नाही'

आता जर राजीव गांधींनी दुसरा मार्ग पत्करलाच असेल तर त्याच्याजवळ यशस्वी किंवा अपयशी असा शिक्का मारण्याअगोदर काही काळ अजून वाट पहावी लागेल.

□

काँग्रेसची घसरगुंडी : वाढती गटबाजी

अभय गोखले

इंदिरा गांधींच्या हत्येनंतर, त्यामुळे निर्माण झालेल्या महानुभूतीच्या लाटेचा फायदा उठवत राजीव गांधींच्या नेतृत्वाखालील काँग्रेस पक्षाने लोकसभा निवडणुकीत ४०० च्या वर जागा जिंकून अभूतपूर्व विजय संपादन केला. जी गोष्ट इंदिरा गांधी व जवाहरलाल नेहरू यांना जमली नाही ती राजीव गांधी व अरुण नेहरू आणि त्यांचे साथीदार यांनी करून दाखवली असे लोक तेव्हा म्हणत नंतर झालेल्या विधानसभा निवडणुकात त्या भव्य विजयाची पुनरावृत्ती काँग्रेसला करता आली नाही तरी काँग्रेसची कामगिरी काही वाईट नव्हती. परंतु काँग्रेसच्या घसरगुंडीस खरी मुहूर्ताव झाली ती कर्नाटक व आंध्रात काँग्रेसला दारुण पराभव पत्करावा लागला तेव्हाच.

पंजाब समजोत्यानंतर झालेल्या निवडणुकीत काँग्रेसने सामंजस्याची भूमिका स्वीकारल्याने तेथे अकाली सरकार प्रथमच स्वबळावर सत्तेवर आले. अर्थात त्यामध्ये काँग्रेसचा स्वार्थ होताच. पंजाबची धग-धगती समस्या अकाली सरकारच्या अंगावर टाकून ते मोकळे होऊ पहात होते. आसामबाबत समजोता झाल्यावर, तेथे निवडणुका घेण्यात आल्या व आसाम प्रश्नावर सतत लढा देणाऱ्या लोकांनी स्थापन केलेला आसाम गणपरिषद पक्ष सत्तेवर आला. अशाप्रकारे पंजाब व आसाम समजोत्यानंतर ही दोन्ही राज्ये काँग्रेसच्या हातातून गेली. त्यानंतर झालेल्या पोटनिवडणुकात काँग्रेसची कामगिरी फारच वाईट झाली. किशनगढ (बिहार), बोलपूर (बंगाल), वारामती (महाराष्ट्र) या लोकसभेच्या जागा काँग्रेसकडून विरोधकांनी हिसकावून घेतल्या. यातील वारामती लोकसभा मतदार संघ जरी काँग्रेसकडे नव्हता तरी शरद पवार उमेदवार नमतानाही काँग्रेसला फारसा प्रभाव दाखवता आला नाही. एकंदरीत लोकसभा व विधानसभा निवडणुकीनंतर काँग्रेस पक्षाच्या लोकप्रियतेस जी ओहटी लागली ती अद्याप चालूच आहे.

१९७१ साली प्रचंड विजय मिळवून इंदिराजी सत्तेवर आल्यावर पूर्वीची अस्थिरता संपली, तरी दोन तीन वर्षांतच काँग्रेस संघटना खिळखिळी झाली. १९६९ साली इंदिराजींनी काँग्रेस पक्षात फूट घडवून आणल्यावर काही दिवस अलमतात असणाऱ्या इंदिराजींच्या पक्षाने उग्रव्या कम्युनिस्ट पक्षाच्या साहाय्याने सत्ता हानात ठेवण्यात यश मिळवले. नंतर लोकसभा व विधानसभा निवडणुकात विरोधकांना चारीमुंड्या चीत करूनही काही दिवसातच इंदिराजींच्या हे लक्षात आले की, बहुसंख्य लोकसभा खासदारांचा व राज्यातील आमदारांचा काँग्रेसला पाठिंबा असूनही, पक्षातील बंडखोरी व गटबाजीमुळे पक्षात स्थिरता नाही. म्हणजेच १९७१ व १९७२ मधील

लोकसभा व विधानसभा निवडणुकात प्रचंड विजय संपादन करूनही थोड्याच दिवसात पक्षाच्या लोकप्रियतेस ओहटी लागली. अलाहाबाद हायकोर्टाचा निकाल इंदिराजींच्या विरुद्ध लागल्यानंतर लगेचच गुजराथ विधानसभा निवडणुकीचे निकाल जाहीर होऊन त्यात काँग्रेसला पराभव पत्करावा लागला. मग सत्ता आपल्या हाती कायम राखण्यासाठी इंदिराजींनी आणीबाणी पुकारली. त्याअगोदर जयप्रकाश नारायण यांच्या नेतृत्वाखाली विरोधीपक्षांनी जे देशव्यापी आंदोलन केले त्याला देशातील सर्व थरांतील लोकांचा भरघोस पाठिंबा मिळाला व अशाप्रकारे दोन वर्षांपूर्वी प्रचंड विजय संपादन करणारा काँग्रेस पक्ष आगली लोकप्रियता झपाट्याने गमावून बसला. कोणत्याही राज्यातील स्वपक्षातील एखादा नेता जास्त प्रबळ होऊ नये म्हणून इंदिराजींनी राज्याराज्यात गटबाजी व बंडखोरीस प्रोत्साहन दिले. यशवंतराव चव्हाण (महाराष्ट्र) देवराज अरस (कर्नाटक) हे त्या त्या राज्यातील नेते जास्त डोईजड होऊ नयेत म्हणून त्यांच्या विरोधीगटास प्रोत्साहन देण्यात आले. अशा प्रकारे पक्षातील आपले सर्वोच्च स्थान भक्कम राखण्याच्या प्रयत्नात इंदिराजींनी स्वतःच्या पक्षात दुफळी माजवली व काँग्रेस संघटना खिळखिळी करून ठेवली.

हरियाणातील संभाव्य धोका

राजीव गांधी आज तीच खेळी खेळत नसले तरी पक्षात शिस्त राखण्यात ते यशस्वी झालेले नाहीत. लोकसभा निवडणुकीच्या वेळेस त्यांच्यामोठवी जे लोकप्रियतेचे बल्य होते ते आता दिसत नाही. पंजाब व आसाम समजोत्यांमुळे ते फारच लोकप्रिय झाले होते. परंतु पंजाब समजोता हा फुसका बार ठरला आहे. निरनिराळ्या स्तरांवर भ्रष्टाचार बोकळला आहे. प्रचंड महागाईने लोक सभस्त झाले आहेत. शहाबानो प्रकरणी सुप्रीम कोर्टाच्या निकालानंतर विथरलेल्या मुस्लिम समाजाची समजूत काढण्यासाठी मुस्लिम महिला विधेयक पक्षाने आणण्यात आले आहे त्यावर उलट सुलट चर्चा चालू आहे. या विधेयकामुळे पक्षाची मुस्लिम समाजातील घसरती लोकप्रियता कितपत सावरली जाईल याबाबत शंकाच आहे. रामजन्मभूमी (अयोध्या) मंदिर हिंदूसाठी खुले करण्यात आल्यावर देशभर मुस्लिमांच्यात असंतोष पसरला व काही ठिकाणी दंगली उसळल्या. याबाबतही मुस्लिम समाजाचा रोष काँग्रेसपक्षावरच आहे कारण सत्ताधारी पक्ष म्हणून काँग्रेस पक्षाने याबाबत हालचाल करून आपल्याला न्याय द्यावा असे मुस्लिम समाजाला वाटते. पंजाब समजोत्यामुळे हरियाणाला बराच त्याग करावा लागणार आहे. पुढच्या

वर्षी तेथे विधानसभेच्या निवडणुका आहेत. अशा परिस्थितीत तेथील लोक पंजाब समजोत्यामुळे त्यांच्यावर झालेल्या अन्यायाने असंतुष्ट राहिले तर त्याचा तोटा काँग्रेसला सहन करावा लागेल. कारण पंजाब व आसाम पाठोपाठ हरयाणातही काँग्रेसच्या हातातून सत्ता जाण्याचा धोका आहे.

राज्याराज्यांतील काँग्रेसची संघटनात्मक स्थिती उत्साहवर्धक नाही. महाराष्ट्रात शिवाजीराव पाटील यांना कोर्टाच्या निकालानंतर राजीनामा द्यावा लागल्याने त्यांच्या जागी शंकरराव चव्हाण यांची नेमणूक वरून करण्यात आली. राजस्थानचे राज्यपाल वसंतदास पाटील यांना मानणारा मोठा गट काँग्रेस आमदारांत आहे. शंकरराव चव्हाण मुख्यमंत्री होऊ नयेत म्हणून वसंतदासांनी बरेच अयशस्वी प्रयत्न केले. आता त्यांच्या विनंतीला मान न दिल्याने ते व त्यांचे पाठीराखे नाराज झाले आहेत. त्यातच मंत्रिमंडळ वनवताना शंकरराव चव्हाण यांनी वन्याच वसंतदास पाठीराख्यांना डावलले आहे. या सर्व गोष्टींचा परिणाम थोड्याच दिवसात दिसून येईल. तिकडे बिहारमध्ये चंद्रशेखर सिंग यांना मुख्यमंत्रीपदावरून घालवण्यात यशस्वी झालेले माजी मुख्यमंत्री जगन्नाथ मिश्र आता पश्चात्ताप करत आहेत. कारण चंद्रशेखर सिंग यांना घालवल्यानंतर आपल्या मर्जीतील म्हणून विदेशवरी दुवे यांना मुख्यमंत्रीपदी बसवण्यात जगन्नाथ मिश्र यांनी बराच पुढाकार घेतला होता. आता दुवे यांनी आपले खरे स्वरूप प्रगट केले असून ते जगन्नाथ मिश्र यांना काडीचीही किंमत देत नाहीत. मात्र जगन्नाथ मिश्र यांना दुर्लक्षित करणे परवडणार नाही कारण त्यांच्या पाठीमागे आमदारांचा मोठा गट आहे. मागे पोटनिवडणुकीत जगन्नाथ मिश्र यांनी काँग्रेसचे उमेदवार पाडण्यात आतून मोठा हातभार लावला होता असा राजकीय निरीक्षकांचा अंदाज आहे.

बंगालमधील गटबाजी

बंगालमध्ये काँग्रेसमधील अंतर्गत बंडाळीने भोवण स्वरूप धारण केले आहे. लोकसभा निवडणुका, हावडा व कलकत्ता महापालिका निवडणुकांमध्ये चांगली कामगिरी केल्यानंतर काँग्रेसकडे आशेने पहाणाऱ्या लोकांची घोर निराशा झाली आहे. बंगालमधील सत्ताधारी डावी आधाडी लोकांमध्ये अप्रिय होत असताना काँग्रेसकडून मोठ्या अपेक्षा होत्या. आता पुढील वर्षी होणाऱ्या विधानसभा निवडणुकीत डावी आधाडी पुन्हा सत्तेवर आली तर ती तिच्या लोकप्रियतेमुळे येणार नसून काँग्रेसमधील गटबाजीने येणार आहे. प्रियरंजनदास मुन्शी प्रदेश काँग्रेसचे अध्यक्ष झाल्यासमून या बंडाळीला मोठ्या प्रमाणात सुरुवात झाली. ते समाजवादी काँग्रेसमधून इंदिरा काँग्रेसमध्ये आले व काही दिवसांतच त्यांना संघटनेत मोठे स्थान मिळाले. प्रथम ते खामदार म्हणून निवडून आले व आता प्रदेश काँग्रेस अध्यक्ष आहेत. ते अध्यक्ष झाल्याने माजी केंद्रीय मंत्री व आता हाती कोणतेही सत्तापद नसलेले प्रणव मुखर्जी व त्यांचे पाठीराखे कारच भडकले आहेत. त्यातच निरनिराळ्या पदाधिकाऱ्यांच्या नेमणुकांत मुन्शी यांनी आपल्या पाठीराख्यांची मोठ्या प्रमाणात वर्गी लावल्याने मुखर्जी व त्यांच्या पाठीराख्यांत असंतोष पसरला आहे. बंगालमध्ये काँग्रेसपक्षात प्रणव मुखर्जी, सोमेन मिश्र, सुत्राता मुखर्जी, अशोक

सेन, घनीखान चौधरी यांच्या पाठीराख्यांचे बरेच गट असून त्यांच्यात झगडे चालू आहेत व त्यांपैकी किती जणांवर शिस्तभंगाची कारवाई करावयाची असा पेच दास मुन्शी यांना पडला आहे.

गुजराथमध्ये राखीव जागा विरोधी आंदोलनाच्या प्रस्तावरून मुख्यमंत्री माधवसिंह सोळंकी यांना राजीनामा द्यावा लागल्यावर ते बरेच निराश झाले आहेत. मध्यंतरी पक्षाच्या चुकीच्या धोरणांची मीमांसा करणारे एक पत्र सोळंकी यांनी पंतप्रधान राजीव गांधी यांना लिहिले होते. त्यात त्यांनी काँग्रेसच्या चुकीच्या धोरणांमुळे पक्षाची लोकप्रियता कशी झपाट्याने घसरत आहे याबद्दल विवेचन केले होते. हे पत्र एका वृत्तपत्रात छापून आल्याने त्यावर बरीच खळबळजनक चर्चा झाली. सोळंकी बहुधा काँग्रेसचा राजीनामा देऊन एखादा प्रादेशिक पक्ष स्थापन करतील अशीही हवा होती, परंतु परवाच्या गुजरात दौऱ्यात सोळंकी यांनी माफी मागितल्याने त्या प्रकरणावर पडदा टाकण्यात येत आहे असे खुद्द पंतप्रधानांनीच जाहीर केल्याने, ते प्रकरण थंडावले आहे. मात्र सोळंकी यापुढे गप्प बसतील असे मानणे मूर्खपणाचे ठरेल. अहमद पटेलसारख्या नवख्या माणसाची प्रदेश अध्यक्षपदी निवड केल्याने निरनिराळ्या गटांना संभाळून घेणे त्यांना जमेल असे वाटत नाही.

कर्नाटकात प्रदेश अध्यक्षपदी ऑस्कर फर्नांडिस यांच्यासारख्या अननुभवी माणसाची नेमणूक केल्याने काही समस्या निर्माण झाल्या आहेत. कर्नाटकात काँग्रेस पक्षात बगारपणा, के. एम. पाटील, श्रीकांतय्या, गुंडुरांव असे गट आहेत. यापैकी कोणाला प्रदेश अध्यक्ष न केल्याने ते नाराज असणे स्वाभाविकच आहे. पक्षातील या गटबाजीमुळेच माजी प्रदेश अध्यक्षोंवर प्राणघातक हल्ला झाला होता. हे गट सतत एकमेकात भांडत असल्यानेच जनता मुख्यमंत्री रामकृष्ण हेगडे यांचे फावले व ते आपले राजीनामा नाट्य यशस्वीपणे पार पाडू शकले.

□

ऑटोमॅटिक शिवणयंत्र

इतर शिवणयंत्रापेक्षा अधिक बचत!

५ वर्षे फ्री सर्व्हिस
रोस्मिनिव सुलभ
हप्त्याने

सुका टीव्ही. एलिव्ह टीव्ही.

ऑटोमॅटिक सुईंग मशीन कं.

प्रमाणित सर्व्हिस सेंटर, नारायण, विजिमा, पुणे-२० फोन: २५२२१८

वीणकामातील आनंद व त्याचबरोबर कमाई करा

सिमॅक

नित्यीन मशीन

आपल्या आवडीच्या डिझाईन्सचे वूलन स्वेटर व ड्रेस कापडे शिवण्यासाठी!

आहुजा

॥ प्रतिकारवाचे ॥ आंकूर ॥

कुंवर आणि त्याचे साथीदार गावात आल्यापासून त्यांनी लोकांना वनविज्ञान आणि पर्यावरणाची माहिती द्यायला सुरुवात केली. गावाच्या दुःस्थितीला जबाबदार आपणच आहोत हे कुंवरने पटवून दिले. झाडं तोडू द्यायची नाहीत, पण याला उपाय काय ? कुंवर गावातल्या वनअधिकाऱ्यांशी चर्चा करायला गेला. हा वनअधिकारी लोकांना मदत करणारा, त्यांचे प्रश्न समजावून घेणारा होता. कुंवरच म्हणणं त्यालाही पटत होतं. जंगलतोडीविरुद्ध उपाय करायला हवेत, पण ते जमिनीवर राहून असं त्यांचं म्हणणं. कुंवरनं प्रतिकाराची पद्धत मनात पक्की केली. गावागावातल्या लोकांशी बोलून सभा घेण्याचा सपाटा लावला. मजूर झाडं तोडायला येतील तेव्हा झाडांपुढे उमं रहायचं ठरवलं. कुंवरनं स्वतः हा प्रयोग केला. झाडापुढे वाट अडवून उभ्या राहिलेल्या कुंवरला पाहून मजूर ठेकेदाराकडे परत गेले.

दिल्लीत काम मिळवायला गेलेला मोहन मात्र तिकडे पुरता अडकून गेला. गावाकडे परत कसं यायचं ही एकच चिंता त्याला होती...

मूळ लेखक : चंडीप्रसाद भट्ट
मराठी अनुवाद : कुसुम कर्णिक
भाग चवथा-शेवटचा

मोहनच्या गावच्या पंडिताचा मुलगा १२ वी पर्यंत शिकलेला होता. दिल्लीत नोकरी करत होता. लोकांच्यात चर्चा असे की तो दिल्लीत काही तरी मोठी नोकरी करतो आहे. दर तीन वर्षांनी एकदा गावी येतो तेव्हा तो खूप सामानसुमान घेऊन येतो. कधी कधी गावातल्या मुलांना नोकरी लावायला दिल्लीला घेऊनही जातो.

म्हातारा पंडित यजमानांनी केलेले उपकार जाणून आहे. त्यांच्याच कृपेने त्याने मुलाला शिकवून दिल्लीमध्ये त्याच्यासाठी मोठी नोकरी मिळवली होती. मुलगाही मनमिळाऊ आहे. घरी येणाऱ्या गरीब, श्रीमंत सर्वांचा पाहुणचार करीत असतो. तो जेव्हा सुट्टीला घरी येतो तेव्हा पंडितांच्या घरी लोकांची रीघ लागते. आल्या गेलेल्यांना सर्वांना चहा दिला जातो.

पंडिताचा मुलगा सुट्टीवरून जेव्हा परत जातो तेव्हा त्याच्याबरोबर १२ ते १४ वयाची एक-दोन मुले तो घेऊन जातो. त्यांच्याकडे या मुलांकरिता मागणी असते. त्यामुळे गेल्या-गेल्या आठ एक दिवसात या मुलांना नोकरी मिळून जाते. आतापर्यंत दहाबारा मुलांना त्याने अशी नोकरी मिळवून दिली आहे. यातील बहुतेक मुले हॉटेलात नोकरी करण्याऐवजी सरकारी अधिकाऱ्यांच्या घरी काम करतात.

ब्राह्मणाच्या मुलाची अशा अधिकाऱ्याशी बरीच घसट असावी त्यामुळे वेळ पडली की ते त्याच्याजवळ अशा मुलांची मागणी करतात.

अधिकाऱ्यांकडे जी मुले काम करीत आहेत, त्यांचे म्हणणे आहे की ते तेथे आरामात आहेत. कामही फार नसतं. पगार वेळच्यावेळी मिळतो. जितकी मुले त्याने कामाला लावली आहेत ती सर्व मालकांशी नीट जमवून आहेत. अर्थात ब्राह्मणाचा मुलगा सुट्टीला घरी येतो. तसे त्यांच्यातले कोणीच येत नाही. पण पत्रे व पैसे बहुधा कधी ना कधी येत रहातात.

ब्राह्मणाच्या मुलाला याचा अभिमान वाटतो की त्याने लावलेली सर्व मुले घरकामाला लागली आहेत. कोणीही हॉटेलात ठेवलेला नाही. दिल्लीला हॉटेलात काम करणाऱ्या मुलांची परिस्थिती फार कठीण आहे. त्यांना हॉटेलात भांडी साफ करायच्या खोलीतच जीव घुसमटवत दिवस काढावे लागतात. जून महिन्यातले भयानक उकडणे असो किंवा जानेवारीतील हाडे गोठवणारी थंडी असो, तसल्याच चिध्या नेसून कसेतरी दिवस काढावे लागतात. मातीच्या पुतळ्यासारखे निषिकार वनून हॉटेलात इकडून-तिकडे धावताना ते केव्हाही दिसतात. मोठ्यांकडून खेटं तर नेहमीच खावी लागतात. कपवशा, ग्लास यांच्या आवाजाबरोबर मुलांच्या गालावर पडणारे फटाफट आवाज हॉटेलमधून नेहमीच ऐकायला येतात. महिना दोन महिने एका जागी काम केले न केले, तोपर्यंत मालक धक्के मारून हाकलून काढतोच किंवा काहीतरी वारीक-सारीक चूक झाल्याने ते स्वतःच पटून जातात. असे

नेहमीच चालते यातला एखादाच असा की जो सगळे पैसे गोळा करून घरी पाठवू शकतो. सरकारी अधिकाऱ्याकडे घरकाम करणाऱ्या गड्याची परिस्थिती यापेक्षा कितीतरी चांगली आहे. त्यांना चांगले स्वच्छ कपडे घालण्याला मिळतात. घरातल्या लोकानी वापरून टाकलेले कपडे असले म्हणून काय झाले ? जेवायला चांगले पोटभर मिळते. घरकाम आबरल्यावर फिरायला थोडाफार वेळ मिळतो. बाजारहाट करण्यासाठी घरावाहेर पडायला मिळते. त्यामुळे मनही रमते. अधिकाऱ्याची कृपा झाली तर ऑर्डरली म्हणजे सरकारी नोकरही बनता येते. मोहन यासाठी ब्राह्मणाकडून वशिला लावतो. अडचण अशी आहे, की मोहनचे वय २५ पेक्षा जास्त आहे. पण बापाने फार आग्रह केल्यामुळे केवळ ब्राह्मणाचा मुलगा त्याला घेऊन निघाला.

मोहनने आगगाडी पहिल्यादा पाहिली. डब्याच्या सभोवार तो बारीक नजरेने बघत राहिला. इजिनाची शिट्टी झाली तेव्हा तो घाबरून ऐकत राहिला.

दिल्लीच्या झगमगटाने त्याचे डोळे दिपून गेले. वेगवेगळी वाहने, त्याने त्याच्याविषयी कधी ऐकलेही नव्हते. तो त्याच्याकडे टक लावून बघत राहिला. सरकारी अधिकाऱ्यांच्या खोल्यामधून तो या सान्याकडे वधूनवधून घरची आठवणही विसरून गेला. रात्री झोप लागली की ही वाहने त्याच्या स्वप्नात येत टागा, रिक्षा, स्कुटर.

एके दिवशी ब्राह्मणाच्या मुलाने मोहनला कचेरीत नेले दिल्लीत इडिया गेटजवळ पुराण वस्तू खात्याचे संग्रहालय आहे. तेथेच तो काम करतो. तेथील देव-देवतांच्या मोठ-मोठ्या मूर्ती समोर पाहून मोहन सारखा नतमस्तक होत राहिला त्याने दुसऱ्याकडे पाहिले तर कोणीच हात जोडत नव्हते. त्यामुळे त्याला सकोचल्यामारखे झाले. त्या विस्तीर्ण दालनात एका कोपऱ्याला त्याला गावच्या राज-राजेद्वारीची मूर्ती दिसली. तेव्हा तर तो आश्चर्याने ओरडलाच. ही मूर्ती इथे कशी ? काही क्षण नतमस्तक होऊन तो तसाच उभा राहिला. ब्राह्मणाच्या मुलाने त्याला पुरातत्व खात्याविषयी सर्व समजावून सांगितले. त्याच्या मनातील

गोंधळ कमी झाला. दुसऱ्या दिवशीही तो मोहनला घेऊन कचेरीत आला. दिवसभर मग मोहन इकडे-तिकडे हिंडत राहिला. कुठे तरी रस्ता चुकू या भीतीने तो कचेरीच्या बाहेर पडलाच नाही. मोहन कामाला लागला तेव्हा ब्राह्मणाच्या मुलाने त्याला इमानदारीच्या आणि कामाच्या चार गोष्टी सांगितल्या आणि तो निघून गेला.

मोहनला या शहरातल्या सान्या गोष्टी अद्भूत वाटत होत्या. त्याला स्वतःला तोही अपरिचित वाटायला लागला. त्या घरातली प्रत्येक वस्तू हात लावायच्या अगोदर समजून घ्यायचा त्याचा प्रयत्न होता. काही तरी मोडतोड होऊन चालणार नव्हते. सारखी भीती वाटे की आपण काही चूक तर करत नाहीना. सजवलेल्या तीन खोल्याच्या त्या अलिशान घरात राहणारा नो उच निच आणि गोरोगोमटा माणूस परदेश सेवा खात्यात काम करत होता. त्याचा चेहरा उग्र आणि कठोर होता मध्यम वयाच्या या माणसाची बायको अणि दोन मुले घरात असायची. त्याचे सारे बोलणे इंग्रजीमध्ये चाले पण नोकरावरोबर ते हिंदीतून बोलत असत. मोहनला ते ठीकच वाटे. तो दुसऱ्या नोकराला त्या अधिकाऱ्याविषयी विचारत असे. हळूहळू घरातल्या खोल्या आणि त्यातल्या वस्तू याचा परिचय होऊ लागला. प्रत्येक वस्तू मोहनला नवीन आणि विशेष वाटत असे. मोठ-मोठ्या प्रकाशित खोल्या, घरात सतत दरवळणारा सुगंध, फरशीवर भडक रंगाचे जाड गालिचे, भितीवर कपाटात चादीची, काचेची वा चिनीमातीची सुंदर आकाराची नक्षीदार भांडी घरातील प्रत्येक खोली एखाद्या सुंदर दुकानासारखी सजवलेली होनी बाई व मुले मोहनशी फारसे बोलत नसत बाईचा गोल-गोल चेहरा आणि डोळ्यात दिसणारा निर्मळ भाव त्याला चांगला वाटत असे. साहेब कचेरीला जाता-येताना मोहनला आठवणीने हाक मारत

एके दिवशी मोहनला खबर मिळाली की त्याच्यावरोबरीचा नोकर काम सोडून जातो आहे. विचारल्यावर कळले की त्याचे वय कमी पडते आहे. साहेबांच्या ऑर्डरलीचे वय कमीत कमी २१ असायला हरकत असे. इथे तर १६ वर्षाच्या मुन्हाचे वय वाढवून चढवून कसेही २१ च्या पुढे नेता येते. पण

साहेब परदेशी जाणार आहेत. पासपोर्टवर ऑर्डरलीचे खरे खुरे वयच लिहायला लागणार. दुसरा नोकर गेल्यावर घरातले सर्व काम मोहनकडे आले. त्यात जोडीदार गेल्याचे दुःख तो विसरूनही गेला.

मोहन गाव सोडून आला तेव्हा वसंत ऋतूला सुरुवात झाली होती. या दिवसात पर्वतीय भागात दुष्काळच असतो. म्हणूनच आहे 'भुखी बैसाखी' त्यातच मोहनचे गाव पर्वताच्या माथ्यावर वसलेले आहे. या गावात तर दरवर्षी या वेळेला दुष्काळाची काळी छाया पसरते, पायऱ्या-पायऱ्याची बारकी शेंते, त्यातच मोठाले शिलाखड शिवाय जलसिंचनाची कोणतीही सोय नाही. यामुळे इथे पीक गव्हाचे असो नाही तर भाताचे असो, फारसे उत्पन्न कधीच येत नसे. त्यातल्या त्यात राजगिरा आणि नाचणी याची पिके जरा बरी येतात. या दुष्काळग्रस्त भागामध्ये नदीकाठचे लोक आपली मुलगी द्यायला तयार नसतात.

या गावाच्या वरच्या बाजूला बाज-बुरासच्या झाडाचे घनदाट जंगल आहे. गावातील बाया गोळा होऊन सकाळच्या पारी जंगलात जातात. जंगलातील वसताचे आगमन सुचवणाऱ्या पिवळ्या फुलाचे गाणे त्याच्या ओठावर गुणगुणत असते. बुरासची सुंदरशी लाल फुले त्या कधी कच्ची तर कधी कोशिंबीर बनवून आवडीने खातात. काही बाया कधी-कधी रात्रीची उरलेली नाचणीची भाकरी कमरेच्या पट्यात लपवून घेऊन येतात आणि मग मैत्रीणीमध्ये वाटून खातात. मैत्रीणीने दिलेली भाकरी सोभती बहुतेक नाकारतेच पण शेवटी रिकामे पोट तिचा नाईलाज करते. ज्येष्ठाच्या उन्हाळ्यातही या बायांना जंगलाचा आमरा मिळतो दूरच्या या जंगलात तेव्हा सुद्धा रानभाजी तयार होते. पहाटेच बाया टोपल्या घेऊन जंगलात जातात आणि दुपारपर्यंत परत येतात कोवळे शेंडे आणि हिरवी पाने शिजवून त्यात ताक आणि सावा किंवा तांदूळ मिसळून छसेडा बनवतात. एकदा आणलेली भाजी ४ ते ५ दिवस पुरते. मुठभर अन्न मग त्यात गहू, तांदूळ नाही तर सावा काही का असेना भाजी बरोबर जिन्न-वले की पोटात भरायच्या लायकीचे होते. पण या रानभाजीत एक दोष आहे. ती

जावती खातली तर पोटात दुखते. दुसरे काही खायला नसल्यामुळे जगलातून आणलेली रानभाजी कशी तरी पोटात ढकलतात; पण सहसा नंतर होणाऱ्या पोटदुखीच्या कल्पनेने निम्मी भूक आधीच मरते.

या रानभाजीचा मळा सोडून सोबतीला भूक भागविण्यासाठी दुसरा मार्गच नाही. रानभाजीशिवाय जगलात भोटिया बदाम, आक्रोड, काफळ इ. फळे मिळतात; पण त्याचा मोसम निघून गेला आहे.

रानभाज्या खाऊन सोबतीचे मन विटून गेले आहे. रात्री रिकाम्या पोटी ती झोपली आहे. रिकाम्या पोटी झोपण्याची तिची ही पहिलीच वेळ नाही. वर्षातले निम्म्यापेक्षा जास्त दिवस एक-वेळ खाऊन गुजरावे लागतात; पण म्हणून काही हे सोपे जात नाही. वर्षाच्या शेवटचा काही काळ येथील लोक सणासारखा मानतात. वर्षामध्ये हा दोन-अडीच महिन्यांचा काळ त्यांना पोटभर जेवण मिळते. पावसाचे पहिले थेंब पडल्यावर घरतीमाता त्यांना भेट पाठवते. सर्वत्र दाट हिरवळ उगवते त्यातून राजगिरा, कनक्या, कंद बरेच मिळतात. गावातील घनिकांच्या शेतातून सुद्धा हवे तितके तोडून आणता येतात. याची भाजी करण्याकरिता त्यांना मीठ मिळाले तरी पुरते. जर थोडेसे भरवलेले गहू व ताक मिळाले तर छसेड्याची चव छान लागते. यामुळे या दिवसात लोक जहरीपेक्षा अधिक खातात. नंतरच्या काळात बहुतेक लोक यामुळे हंगवणीने बेजार असतात. काही-काही मरतात. याच मोसमात निमला आणि बेडू बरेच मिळतात. छसेड्यात हेही वापरता येतात. ज्या गावी शेतात हे सारं उगवत नाही तेथे निसर्ग इतका दयाळू होतो की जंगलामध्ये लगडा, च्यूचद्रा (एक प्रकारच्या रानभाज्या) तयार होतात. हे ही छसेड्यात घालता येतात. सोभती जगलात जाण्यासाठी कमरबध आवळत आहे तोच पोस्टमनचा आवाज आला.

तीन महिन्यांनंतर मोहनचे पत्र आले. बरोबर साठ रुपये पाठविले आहेत. सोभतीला वाचता येत नाही. म्हणून तिने पोस्टमनलाच पत्र वाचायला दिले. पत्र नवी दिल्लीहून आले आहे. पत्रात लिहिले आहे-

‘माझे साहेब फार मोठा माणूस आहे. माझी नेहमी काळजी घेतात. ऑफिसला जाताना व परत आल्यावर मला आटवणीने हाक मारतात. मी त्यांना सुरुवातीलाच दोन-तीन वेळा सांगितले की मी फिटर, सुतार आणि ड्रायव्हिंगचे काम करू शकतो, मला तुमच्या कृपेने या कामातील एखादी चांगली नोकरी लागली तर बरे होईल. साहेबानी मला सांगितले की ते प्रयत्न करतील, पण एक दिवस त्यांनी मला सर्टिफिकीट मागितले, तर माझ्या जवळ कसलेच सर्टिफिकीट नाही. मी त्यांना सांगितले की या गोष्टी मी कुठे शाळेत शिकलो नाही. माझ्या मित्रानी मला शिकविल्या. त्यामुळे माझ्याजवळ कसलेच सर्टिफिकीट नाही, त्यावर साहेब म्हणाले तर मग नोकरी मिळणे कठीणच आहे.

पण देवाच्या कृपेने तेवढ्याच माझ्या साहेबाची बदली परदेशी झालीये ते मलाही बरोबर घेऊन जाणार आहेत. तिथे मला आताच्या तिप्पट पगार मिळेल. मला ते बरोबरच ठेवतील. माझा पासपोर्ट तयार झाला आहे. दोन चार दिवसातच आम्ही येथून निघू. तुला पाठविण्यासाठी साहेबानी साठ रुपये दिले आहेत. ते मनिऑर्डरने पाठवत आहे. आपल्या दोन्ही मुलांना आशीर्वाद.

तुझा
मोहन

गावातले सारे लोक चक्रावून गेले. मोहन परदेशी जातो आहे याचा साऱ्यांनाच अचंबा वाटला. साऱ्या भावात चर्चा सुरू झाली. कोणाला आनंद झाला तर कोणाला मत्सर वाटला. साऱ्यांनाच आश्चर्य वाटल होते, की मोहन एकदम साहेब बनून मोठ्या साहेबाबरोबर परदेशी कसा काय निघाला आहे आणि तिथे जाऊन नोकरी करणार आहे. सोभतीला तर त्या रात्री झोपच आली नाही. ती विचार करीत राहिली की साहेब बनण्याकरिता आपला नवरा लिहायला, वाचायला केव्हा शिकला? ठीक आहे शवटी त्याच्या इष्टदेवानी कृपा केली. किती वेळा तिने आठवण राहण्यासाठी पदराला गाठ मारली. कोण जाणे की इष्ट देवांची ती पूजा बांधील. ईश्वर काही सहज प्रसन्न होत असतो का ?

या वेळी अधिकाऱ्यांनी फार लबाडीने आणि हट्टीपणाने काम केल होतं. लोकानी खूप विनती केली होती. समजून सांगण्याचा प्रयत्न केला होता; परंतु शेवटी त्यांनी नाहीच मानल आणि एका ठेकेदाराला जगल तोडण्याचा लिलाव दिला गेला. दहा-वीस नाही, चाळीस-पन्नास नाही तर हजारो झाडे तोडून नेण्याचा लाखो रुपयांचा व्यवहार झाला होता. कुवरच्या एका जुन्या साथीदाराला याची खबर मिळाली. पूर्वी याच भागातले जगल खचल होतं, एक कडा नदीत कोसळून बाघ बनून नारायणसागर तलाव बनला होता. त्या भयानक दिवसाची त्याला आठवण झाली. किती तरी कुटुंब त्यावेळी बेघर झाली होती. काही गावाच्या अडचणी अजूनही तशाच अडकून पडल्या होत्या. त्याने ताबडतोब कुवरकडे निरोप पाठवला आणि स्वतः गावोगावी हिंडून लोकाना येणाऱ्या संकटाची आगाऊ सूचना देत तो हिंडायला लागला

अखेर जेव्हा कळलं की आणखी दहा दिवसात जगल तोडायला ठेकेदाराचे मजूर येणार आहेत, तेव्हा मग त्याच्या तीन दिवस अगोदर त्या इलाक्यातील लोकांची बैठक झाली. या बैठकीला गावोगावच्या महिला घोळक्या घोळक्याने आल्या. सोभतीही या बैठकीला आपल्या गावातल्या सात महिलांना घेऊन सामील झाली होती. सभेत महिला पुढे आल्या. त्यांनी नदादेवीचे स्मरण करत प्रतिज्ञा केली. ‘ही जगले म्हणजे आमचे माहेर आहे आईबापाच्या प्रेमापेक्षाही या जगलानी आम्हाला अधिक प्रेम दिले आहे. हेच आमचे ऋषि-मुनी आहेत, आमचे भाई-बद आहेत. सकटकाळात आम्ही यानाच शरण जातो, जंगली भाजीवरच जगतो तसे आम्ही कायमच त्रासात दिवस काढतो आहोत. आमच्या पुरुषांना पोट भरण्याकरिता गाव सोडावे लागतं. हा मुलूख सोडावा लागतो मूठभर लोकानी शेकडो मैलावरून निर्णय करायचा आणि हे जगल तोडायचे हा अधिकार याना कोणी दिला ?

त्यांनी निश्चय केला, या पोसलेल्या वाढलेल्या जगलाचा विनाश आम्ही कधीच करू देणार नाही. या झाडाना चिपकून बसून आम्ही त्याच रक्षण करू. मजुरानी आमच्या पाठीवर कुऱ्हाडी चालवाय्यात; पण

आम्ही हटणार नाही. आम्ही ते भयंकर पुर; भूस्खलन अनुभवले आहे परत परत आमच्या-चर असल्या आपत्ती हे लोक टाकत रहाणार काय? स्वतःच्या स्वार्थाकरिता हे लोक आंधळे झाले आहेत. याना एवढेच सुचते की ही झाडे कापा नाही तर सडून नष्ट होतील. सडून जायला काय ही केळीची झाडे आहेत? आम्ही निश्चय करतो की पडतील ती सकटे झेलून आम्ही या जंगलाचे रक्षण करू.

सभा चालूच होती की, बघता बघता ठेकेदाराचे ट्रक तिथे दाखल झाले. ट्रकमधून ताडूळ, पीठाची पोनी मजुरानी उतरवली. ठेकेदार बोलत होता, 'कोण मायेचा पूत मला अडवतो ते मी बघतोच आता. माझ्या मजुराना कोण अडवणार आहे ते बघू दे. लाखो रुपये मी देऊन आलो आहे. इथे कोणाची एवढी पत आहे त्याने माझे लाख रुपये परत करावेत.'

जंगलचा हवालदार बायाची चेष्टा करत बोलला, 'याना काय काम ना घदा. घरदार सोडून आल्यात इथे या बायाना काही लाज शरम उरलीय का? निर्लज्ज कुठल्या. आम्ही काय आंधळे झालोत का 'जंगल-तोड आम्हाला न दिसायला? आमच कामच आहे हे.'

भीतीचे वातावरण तयार करण्याचे सर्व प्रयत्न चालू होते. पोलिसाचे भय, पैशाची लालूच, एक ना दोन सर्व बाजूने ठेकेदार आणि वनविभागाच्या लोकानी सर्व प्रयत्न चालू ठेवले. सर्व इलाक्यात वातावरण तापत होते. दोन्ही बाजूने लढ्याची तयारी जोरात सुरू होती.

कुवर एक दिवस उशिरानेच साथीदाराच्या गोदात पोचला. तो गावोगावची खबर घेऊन आला होता. गावोगाव उत्साहाने लोकांनी आपणहूनच त्याचे जंगल बचावण्याकरिता योजना तयार केल्या होत्या.

सर्व साथीदार आता निर्धास्त होते की गावकरीच आता जंगलाचं रक्षण करतील.

कुवर आणि त्याच्या साथीदाराच्या पोटाच्या प्रश्नाची अजून काहीच तड लागली नव्हती. पण ते आता आनंदात होणे की, एक दोन भागातच नाही तर पुऱ्या क्षेत्रात लोक जागे झाले होते. याविषयी त्याची आपापसात चर्चा सुरू होती तोच पोस्टमनने एक पत्र कुवरच्या हातात दिले. उघडून

पाहिले पत्र मोहनचे होते. कुवर सर्वांना वाचून दाखवू लागला. पत्र परदेशातून आले होते.

माझ्या प्रिय मित्रानो,

तीन महिन्यांनंतर आता हजारो मैला-वरून मी हे पत्र लिहीत आहे. उशिराबद्दल माफ करा. याच्या अगोदर दिल्लीवरून घरी सोभतीला एक पत्र लिहिले होते. एका साहेबाबरोबर मी इथे परदेशी आलो आहे. दिल्लीवरून निघायच्या आधी मला सांगितले होते की इथे तिप्पट पगार मिळेल; पण इथे येऊन पस्तावलो आहे. पगार किती मिळतो हे विचारण्याचे धाडस होत नाही. एक दिवस सोभतीला मनिऑर्डरने पाठविण्या-करिता पन्नास रुपये मागितले तर मला घुडकावून लावले गेले. तीन वर्षे अगोदर भारतात येऊ शकणार नाही असे कळते. आपल्या भागातील आणखी काही लोक इथे असेच साहेब लोकांच्याकडे धरकाम करत आहेत. त्यांच्याकडूनच कळले की माझा पासपोर्ट या साहेबानी बनविला असल्या-कारणाने मला दुमरीकडे जास्त पैशाची नोकरी मिळाली तरीही मी जाऊ शकणार नाही. लोक सांगतात की या कामाला इथे चांगले पैसे मिळतात. तुम्हा लोकांची साथ-सगत सोडून मी इथे आलो. ही फार मोठी चूक झाली. आता मनात विचार येतो की अडचणीतच दिवस काढायचे होते तर आपल्या जोडीदाराबरोबर का नाही राहलो? तिथे तुमच्याबरोबर रहात असताना खराब काम सहन न करण्याची सवय लागली होती. इथे विचार करीत होतो की साहेबाबरोबर लढीन; पण इतर जण सांगतात की मी जर असे केले आणि त्याच्या वाईट कामाचा विरोध केला, तर माझ्या वरची खरा-खोटा कसाही चोरीचा आळ घालतील. मी वितेत पडलो आहे. ही तीन वर्षे तिनशे वर्षासारखी मोठी वाटतात. शिवाय परत येऊ शकेन की नाही कोण जाणे पण तीन वर्षांनंतर जेव्हा परत येईन तोपर्यंत आपले काम चांगले उभे राहिलेले असेल अशी आशा करतो. सर्वांना नमस्कार.

सोभतीला पत्र लिहिले आहे फार मुदिक-लोने हे पत्र दुताशासानीला एका क्लर्कमार्फत पाठवत आहे. तेही आपल्याच भागातील आहेत. फार चांगले गृहस्थ आहेत.

सोभनीला खर्चाकरिता कुठूनही थोडेफार पैसे पाठवून दे. नाही तर पोर भुकेने...

तुम्हा
मोहन

पत्र वाचून सर्व मित्रांच्या डोळ्यातून पाणी आले लगेच त्याच्या पत्राचे उत्तर पाठविले. त्यातच एअर-मेलचा एक लिफा-फाही पाठविला.

प्रिय मोहन,

सर्व मित्रांचा नमस्कार. तू मोठा भाग्य-वान निघालास की विदेश तुला पहायला भेटला. लोकाना हजारो रुपये खर्च करूनही परदेश बघायला मिळत नाही.

मोहन, तुला आनंदाची बातमी म्हणजे आपल्याकडे जंगल वाचवण्याची मोहीम सध्या जोरात सुरू आहे. तुझ्या गावाजवळचे जंगल वाचवण्याकरिताही मोहीम चालू आहे. यावेळी आदोलनात प्रामुख्याने महिला पुढे आल्या आहेत. तुझ्या गावातून सोभती काही महिलांना घेऊन आली होती. त्याच्यात खूप उत्साह दिसला आम्ही इथून कोणीच जाणार नाहीयेत तिकडे. तशी आवश्यकताच पडणार नाहीये. आता या जंगलाचे रक्षण करण्याच्या कामात गावकरीच पुढे येत आहेत. ही जबाबदारी केवळ आपल्याला उचलण्याची गरज नाही. या आदोलनाचा निर्णय तुझ्या गावाजवळच्या जंगलाच्या लढ्यातून होणार आहे हे ऐकून तुला बरं वाटेल आणि त्यात तेथील महिला सामील होतायत. तुला आठ-वतच असेल की याच भागात चार वर्षांपूर्वी भूस्खलन झाल्याने पुर येऊन नुकसान झाले होते.

मोहन, आता आपलं काम चालू राहो नाही तर संपून जावो, तू येईपर्यंत आली सघटना राहो वा न राहो पण तू विदेशातून परत येतील तोपर्यंत एकच नाही तर हजारो मोहनना रोजगार उपलब्ध करून देण्याचे कार्य इथल्या महिला करत आहेत. घाबरू नकोस, आमचापैकी कोणी तरी लवकरच तुझ्या गावी जाऊन सोभनीला भेटून येईल. आजकाल पहिल्यापेक्षा आपली अधिक परि-स्थिती थोडी बरी झाली आहे. सर्वांना अर्ध्या दिवसाची मजुरी तरी सुटतेच.

हं; आणि तिथे आपल्या भागातले जेवढे लोक असतील त्यांना सांग अलकनंदा आजवर

जी माती वाहून नेत होती ती माती वाहून जाणार नाही की इथला माणूसही वाहून जाणार नाही यापुढे.

तुझे सर्व साथी
कुवर

विद्यार्थ्यांनी येऊन कुवरला सांगितले की त्यांच्या भागात जंगल-तोड लवकरच सुरू होणार आहे. गावातल्या महिलांना वन विभागाचे कर्मचारी वॉर्डसाठी बोलत असतात अलिकडे. पण त्याच्यात आता जागृती झालेली दिसली. ते उत्साहित होऊन, त्याचा बदला घेण्याच्या योजना कुवरजवळ मांडत होते.

कुवर तिथे पोचला तर विद्यार्थ्यांनी त्याच्याभोवती गर्दी केली. जवळजवळ ऐंशी विद्यार्थी होते. सर्वांनी कुवरला त्यांची योजना सांगितली आणि त्यावर चर्चा सुरू केली. शेवटी कुवरने सर्वांना बसायला सांगितले आणि तो त्यांच्याशी बोलू लागला.

‘मित्रांनो, तुमच्यापैकी काहीजण यंदा डिग्री मिळवतील, तर काहीजण पुढल्या वर्षात. डिग्री मिळवून तुम्ही काहीजण प्रोफेसर व्हाल, काही इंजिनियर तर कोणी शास्त्रज्ञ, कोणी लेखक किंवा पत्रकार व्हाल. पण सर्वांना काही नोकऱ्या काढून ठेवल्या नाहीयेत. काही जण तर आयुष्यभर दरदर भटकत रहातील. पण तुम्हा सर्वांना आता वेळेवर हा चांगला विचार सुचलाय हे फार सुचिन्ह आहे. तुम्ही नुसतं या प्रश्नाकडे लक्ष दिलंय एवढ नाही, तर त्यावर चिंतनही केलं आहे. जंगलाच्या रक्षणेला तयार झालेल्या आपल्या महिलांच्या जोडीने सघर्षात पडण्याचे तुम्ही ठरवले आहेत हे फार प्रशंसनीय आहे. तुमचं म्हणणं बरोबर आहे. आपल्या गावातल्या आयावहिणी जंगल आदोलनात पकडल्या गेल्या आणि ते आपण चुपचाप बघत बसलो तर ते फारच चूक होईल. या आयावहिणीचीच अविश्रात श्रम करून तुम्हा सर्वांना पुढील शिक्षणासाठी पाठविले आहे. तुम्ही सर्व या पहाडातले कष्टमय जीवन जाणताच आहात. तुम्ही या आदोलनात भाग घ्यायला भागता आहात तर तुमच्यापुढे एक मांडतो-मगाशी कोणी तरी म्हणाला की जंगलाना आम्ही आग लावून देऊ; पण मित्रांनी विचार करा आपली ही जंगले आगीशिवाय आघीच बेचिराख वनत आहेत. ते आग

विक्षायचे काम आपल्याला करायचे आहे. त्या झाडाना वाचवायची प्रतिज्ञा आपल्या आयावहिणीनी केली आहे तेव्हा ते आता वाचणारच. तुम्हा सर्वांनाच आजकालच्या वननीनी-विषयी कल्पना आहेच या वननीतीमुळे जंगले खराब होऊन जमिनीवर लाल मातीशिवाय आता उरलंय काय? आपल्या या प्रदेशात सर्व ठिकाणी भूस्खलन होऊन पहाड आता पूर्वीसारखे हिरवे आणि काळे राहिले नाहीयेत. ते आता अभद्रपणे सफेद नाहीतर लाल दिसतात. याचे परिणाम फार भयानक होतायत, हे तर गेली चार वर्ष आपण बघतोच आहोत. तुमच्यापैकी काही विद्यार्थी वनस्पतीशास्त्र शिकत असाल. त्यांना कल्पना असेल की, कोणत्या जातीची झाडे पाणी सहन करू शकतात आणि जमिनीला पाणी मिळवून देतात जंगल तुटत आहे आणि त्यामुळे वहाणारे पाणी सरळ आपल्याबरोबर झाडे-झुडपे, फासा आणि माती सारे वाहून नेतय. मग अलकनंदामध्ये सारी दलदल माजते. हे सारं किती भयानक होतंय

विद्यार्थ्यांनी त्याचा विचार बदलला आणि त्यानी ठरवले की सर्व प्रदेशात हिडून लोकाना आणि अधिकाऱ्यांना योग्य वननीती सांगायची. तिसऱ्या दिवशी विद्यार्थ्यांची एक टोळी गावात पोचली. अधिकाऱ्यांना हे कळले. ‘वन जागे, वनवासी जागे’ घोषणांनी गावे दुपदुपली. गावागावातून लोक एकत्र आले. लोकांनी विद्यार्थ्यांना आश्वासन दिले, ‘तुम्ही आम्हाला येऊन जागृत केलेत हे पुरेस आहे. जंगल कसे वाचवायचे याची योजना आता आखू आणि त्याचे रक्षण करूच. परीक्षा एका महिन्यावर येऊन ठेपल्या होत्या. पण मुलांनी निश्चय केला होता परीक्षा काय पुढल्या वर्षीही देता येईल पण जंगल तुटल्यावर होणारा सर्वनाश वर्षभर बाबणार नव्हता. पण शेवटी समझोता झाला की जर जरूर भासली तर आदोलनात विद्यार्थ्यांनाही सामील करून घेतले जाईल आणि यावर मुले राजी झाली आणि मग मुले परतली.

ठेकेदाराची राशनची पोती येऊन पडली होती. जवळजवळ दोन हजार पोती घान्य मजुरांसाठी येऊन पडले होते. प्रथम जंगलात अदाजे साठ मजूर पाठवण्याचे ठेकेदाराचे ठरले होते. मग आठशे मजूर यायचे ठरले.

मजुरांची रहाण्याची सोय वनविभागाच्या कर्मचाऱ्यांच्या सल्ल्याप्रमाणे मोटर सडकेवर केली गेली. गावकऱ्यांच्या मनात भीती निर्माण करण्याकरिता सरकारी कर्मचाऱ्यांनी सारे मार्ग अवलंबले होते. त्यांना लक्षात आले होते की जर हे आदोलन वाढले आणि साऱ्या गोष्टीची तपासणी झाली तर अनधिकृतपणे शेकडो झाडावर पडलेले छाप उघडकीला आले असते, त्याचे सारे बिगच फुटले असते. त्यामुळे या लढ्याला त्यानी घोरणाविरुद्धचा लढा न मानता त्यांच्याविरुद्धचा व्यक्तिगत लढा मानला होता. जेव्हा त्यांच्या लक्षात आले की लोक फार तटून उभो आहेत तेव्हा मग त्यानी व्यक्तिगत आरोप, आळ घ्यायला सुरुवात केली.

त्या दिवशी साऱ्या अलकनदा घाटीतील पुरुष लोक त्यांच्या जमिनीविषयी भरपाई घेण्यासाठी गेले होते. ते दोन दिवसाने परत येणार होते. याचा फायदा ठेकेदार आणि कर्मचाऱ्यांनी घ्यायचा ठरवले. मग लपंडावाचा खेळ सुरू झाला. गावातल्या बाया सकाळचे जेवण करून शेतात किंवा इतर कामात व्यग्र होत्या.

ठेकेदारांच्या मजुरांना रात्रीच्या वेळात शिकवून योजना बनली होती की एकदा जंगलात प्रवेश केला की भराभर झाडे पाडायला सुरुवात करून दोन दिवसात हजार झाड कापून टाकायची. हे पण ठरले होते की जेवण रात्रीच होईल.

शेवटी सुरू झाले. सर्वात पुढे वनपहारे-करी आणि दोन चौकीदार बंदूक हातात घेऊन निघाले. त्यांच्या मागे कुन्हाडी आणि खाणे हातात घेतलेले मजूर होते. ठेकेदार त्यांच्याबरोबर होतेच. काहीही विघ्न न येता सहजपणे जंगलात त्याचा प्रवेश झाला. त्यामुळे खूष होऊन ठेकेदार आणि कर्मचारी नाचू लागले. खुशीत दारूच्या बाटल्या फटाफट फुटल्या. मजुरांनी चुलाणावर चहाची डेग चढवली.

इकडे नदीकिनार्यावर गाई गुरांमागे दोन मुली गेल्या होत्या त्यानी पाहिले की खाद्यावर कुन्हाडी घेऊन कोणी तरी अनोळखी माणसे जंगलाकडे निघाली आहे. त्यानी लपून लपून जाऊन इतरांना याची खबर पोचवली. गावातल्या बाया खबर मिळताच सर्व कामे टाकून एकत्र जमल्या.

पाच मिनिटे त्यांनी एकत्र थांबून विचार केला आणि मग गवत बांधण्याची दोरी कमरेला गुंडाळून त्या जंगलाकडे निघाल्या. तीन मैल चालून गेल्यावर त्यांना दूरवर धूर वर चढताना दिमला तेव्हा त्या तिकडे वळल्या. मजूर झाडे तोडायची तयारी करून काम सुरुवात करणार एवढ्यात महिलांचे हे दल बघून ते गडबडून गेले. बायांनी त्यांना आव्हान दिले, 'खबरदार, तुमच्या कुऱ्हाडी झाडांवर पडायच्या अगोदर तुम्हाला आमच्या पाठीवर चालवाव्या लागतील. ही झाडे पिढ्यान् पिढ्या वाढवून आम्हाला मिळाली आहेत. यांना आम्ही पोटच्या पोरान्प्रमाणे वाढवले आहे. तुम्ही ही झाडे न कापता माधारी निमूटपणे चालू लागा. बराच वेळ गेला पण मजूरही माघार घेईनात. एक महिला पुढे झाली. ती त्यांना बजावून सांगू लागली, 'बऱ्या बोलाने इथून निघून जा, माहिती आहे का ही या जंगल तुटीचे परिणाम काय भयंकर होतील ते ? तुमच्याही आयावहिणी आहेत ना ? जेव्हा संकट फार अनावर होते तेव्हाच आम्ही बाया पुढे होतो. हे जंगल कापल्यावर जे काही भोगावे लागेल ते-तर आम्ही भोगूच. पण आमच्याही पेशा जास्त अलकनंदेच्या किनाऱ्यावर वसलेल्या गावांना सोसावे लागणार आहे. खालच्या बाजूचे सर्व कालवे महिना महिना बंद होऊन जातील. काय माहिती आणखी काय काय विनाश होईल ? तुम्हाला काय दुसरीकडे काम भेटत नाही का ? तुम्हाला तुमची पोरंबाळं प्यारी आहेत की नाहीत ? आम्ही जाणून आहोत की तुमच्या हातात कुऱ्हाडी आहेत, तुमची संख्या आमच्या दुप्पट-तिप्पट आहे. पण तुमची संख्या कितीही असली तरी आमच्या महिलांसमोर तुमची शक्ती दुबळीच आहे. तुम्ही इथून निघून जा.'

एक मजूर म्हणाला, 'आम्हाला कशाला सांगता ? आम्ही तर मजुरी मिळवायला आलोय. त्यांना सांगा जे झाड कापायला लावतायत.'

महिलांनी वरच्या आवाजात त्यांना उत्तर दिले, 'आम्ही ठेकेदाराला ओळखत नाही आणि अधिकार्यांना ओळखत नाही, ज्यांनी या जंगलाचा लिलाव केला त्यांना आम्ही जाणत नाही. पण झाडावर घाव थाल-

णाऱ्या कुऱ्हाडी आम्ही ओळखतो आणि त्या कुऱ्हाडी आम्ही आमच्या या झाडावर पडू देणार नाही' आणि मग झाडांना मिठी मारत त्या गरजल्या, 'चालवा तुमच्या कुऱ्हाडी आता, कशाला थांबलात ?'

'आम्ही वारंवार तुम्हाला आळवतोय, तुमच्यापाशी थोडीशी मायाममता अमली तर आम्हा वहिणीचू म्हणणं माना, नाहीतर तुमच्या कुऱ्हाडी आमच्या देहावर चालवा?' विचारे मजूर आवाक होऊन बघत राहिले. त्यांनी कुऱ्हाडी उचलल्या आणि ते निघाले. वहा जणी त्यांच्या मागोमाग निघाल्या. ठेकेदार आणि कर्मचारी दारूच्या धुंदीत होते. त्यांना शिव्या घालण्या पलिकडे नाही करताच आले नाही. त्यांची हालत फार खराब झाली, त्यांची साधने गेल्यामुळे ते गरीब विचारे हतबल झाले. त्यांना काही सुधरेना. त्यांचे मजूर परत चालले होते.

एक महिला परत बजावत म्हणाली, 'बऱ्या बोलाने मारे इथून चालू लागा.' पण काहीजण हलकेचनान, तेव्हा दुसरी म्हणाली, 'ही झाडे कापायची अमली तर तुमच्या दाताने कापून बघा म्हणजे कळेल की, झाडे वाढायला किती वर्षे लागतात ?' एक मुकादम निलंज्जपणे म्हणाला, 'आमची एक अट आहे. आम्ही लवपतीची माणसं

आहोत. पालखीशिवाय आम्ही कसे जाणार ? तुमची ऐपत असली तर पालखी द्या मग आम्ही जातो ?' त्याचे उत्तर ऐकून एक वीरंगणा गरजली 'नाहीतर काय जाणार नाही का तुम्ही ?'

बायांनी त्यांच्या कमरेचे दोर सोडले. एकेकाचे हातपाय बांधले, त्यात एकेक वासा अडकवला आणि त्यांना खांद्यावर उचलून झुळवत त्या निघाल्या. 'ही घ्या पालखी. आमच्या पहाडान ही अशीच पालखी असते?' थोडं अंतर गेल तेव्हा मारे ओरडू लागले, 'ताई, ओ बाई, आम्हाला सोडा तुमची पालखी समजली आम्हाला आम्ही पालखी-शिवाय जायला तयार आहोत ?' त्यांनी माही मागितलेली बघून महिलांनी त्यांना सोडून दिले; पण बाया त्यांच्या मागोमाग होत्याच एके ठिकाणी कड्यावर अरुंद मार्ग होता तो त्यांनी तोडून टाकला म्हणजे ठेके-दाराची माणसे तेथून परत येऊ नयेत. त्या बडबडत हास्या की, रम्या आम्ही बनवला तो यांच्यामारख्या जंगलाचा विनाश करणाऱ्यांमाठी नाही.

मोठार सडकेवर दोन हजारावर राशनच्या पोऱ्यांचा ढीग पडला होता त्याच्याभोवती मजूर जमले होते. मारे वाट बघत होते की, आता पोलीसदल येईल आणि मग त्यांच्या

मदतीने जंगलकटाई सुरू होईल. एक विचित्र शांतता पसरली होती.

इथल्या स्त्रियांनी केलेल्या प्रतिकाराची-विषकोची खबर, सान्या मुलखात निनादत होती. इतर गावातल्या बाया अचवा करत होत्या की, इतक्या अधिक सख्येतल्या पुरुषा-समोर या मूठभर बायांनी दाखवलेला पुरुषार्थ म्हणजे एक अद्भूत पाऊल आहे. इतर गावातून महिलांचे जध्ये तिकडे निघाले. पहाडापहाडातून नदादेवीच्या यात्रेसारखे दृश्य दिसत होते. नटलेल्या सजलेल्या महिला घोषणा देत निघाल्या होत्या, 'मां बहनो की यही पुकार, जंगल बचाने का है हमे अधिकार. वन जागे-वनवासी जागे' आणि आसंमत त्या घोषणांनी दुमदुमत होतं. अलकनन्दा घाटी गजबजून उठली होती. शेवटी नदी तीरावर सान्या एकत्र जमल्या आणि त्याला एक वनमेळाचाच स्वरूप आलं. महिलांचा मोठा सागर तेथे जमला. पुरुषांना याची खबर मिळताच त्यांनी कामं टाकली आणि ते तिथे हजर झाले. संध्याकाळ होई, पर्यंत कुवर आणि त्याचे साथीही तेथे पोचले.

हा मेळा मग तिथे महिनाभर चालू राहिला. माणसं जात येत राहिली. पुढच्यांना जंगल रक्षणासाठी प्रेरणा मिळावी म्हणून ही ज्योत तेथे तेवत ठेवली.

कुवरला एका गोष्टीची राहून राहून आठवण होत होती की, या सभेत सोभती कशी दिसत नाही विचारल्यावर सभजलं की, ती गेले तीन दिवस आजारी आहे मग सभेनंतर रात्री कुवर मित्रांना घेऊन तिकडे पोचला.

सोभतीच्या घरीही तिचा पत्ता नव्हता. एक मुलगा दारात उभा राहून रडत होता. एक आत रडून रडून झोपला होता. गाव-वाल्यांना उठवले. सगळीकडे शोधलं; पण सोभतीचा काही तपास लागला नाही. सान्या गावात हे कळले आणि सगळे एकत्र जमले.

मोहनचे निरुपायाचे पत्र मिळाल्यावर सोभती सुत्र होऊन गेली. गेले कित्येक दिवस ती मोहनच्या भनिआँडरची वाट पहात होती. पण पत्र वाचून मोहन परत येऊ शकेल की नाही या सदिग्धतेने तिच्या आशा जळून खाक झाल्या. घरात खायला दाणा नाही. मुलं भूकेने आक्रोश करतात. नवऱ्याची आशा

नाही. एक क्षण तिला असे वाटले आभाळ फाटून कोसळत आहे धाडकन ती जमिनीवर कोसळली. तिला शूद्र राहिली नव्हती. मुलाची भूक मिटवायची म्हणून थोडेसे गहू भाजायला ती निघली होती. गहू जमिनीवर विखुरले. मुल तिला बिलगून जोरजोराने रडू लागली. एक मुलगा जमिनीवर पडलेले गव्हाचे दाणे उचलून बेहोश सोभतीच्या तोंडात घालत होता.

रात्री खूप उशिरा सोभती शुद्धीवर आली. पोरं तिच्या अवतीभवती अस्ताव्यस्त वशीही झोपली होती. भुकेने रडून रडून ती झोपलेली बघून सोभतीचे हृदय फुटून गेले होते. तिचे मन आक्रोश करून उठले. या मुलाचे हे भयानक बालपण, भूक आणि असहाय्यपणा बघून हे पर्वत वितळून का जात नाहीत, ही मर्तेशिखरे या भयंकर असहाय्यतेने हालत कशी नाहीत.

सोभती विचार करत होती, थोड्याशा पैशाच्या लोभान तिच्या बापान तिला या रूक्ष भूमीमध्ये का विकून टाकलं? आईनं लहानपणी दिलेलं प्रेम आईने तरी कसं विकून टाकलं या कड्यावरच्या गावात? कुठे गेली तिची माया तेव्हा? रात्रभर ती विचार करत राहिली, उसासे टाकत राहिली. तिचा डोळा कधी लागला कळले नाही; पण मिटल्या डोळ्यापुढे तिचं बालपण उभं राहिलं.

चांगल्या खात्यापित्या घरात सोभतीचं लहानपण खेळण्या-वागडण्यात गरूड भगवानाच्या देवळात मैत्रिणीबरोबर हुदडण्यात गेलं. यात्रेच्या वाटेवर असलेल्या या गावात सतत प्रवाशांचा रावता असायचा. तिथे चहा-पुरीच दुकान होतं तिच्या बापाच्या त्यात त्याला चांगला पैसा मिळायचा. दुकानात उरलेली मिठाई आणि पुऱ्या तो रात्री घरी आणायचा. सोभती पोटभर खाऊन उरलेलं गार्डमॅशीना चारत असे. दिवसभर गरूड भगवानाच्या मंदिरात खेळताना यात्रेकरूंनी देवाला चढवलेला प्रसाद वाटताना तिला दिला तरी तिचा स्वाभिमान मध्ये यायचा. भरल्या पोटावर ती प्रसादसुद्धा नाकारायची. लहानपणी अशा आळशी सोभतीची काळजी आईला वाटायची. हिचं सासरी कसं व्हायचं असं आई म्हणाली की बाप हसून उत्तर द्यायचा की तिला चांगलच सासर मिळणार. आणि नाही मिळालं तर

इथे नुसत्या लाकडाच्या मोठ्या विकल्यानं तरी चांगली राहिली.

कुठे तरी सुरूंग उडाले, सारी घरणी कापून उठली. हिमालय हदरला. वरून मोठमोठे दगड गडगड करत खाली येऊ लागले. सोभतीचं स्वप्न उध्वस्त झालं. तिला जाग आली. वाटलं की सकाळ झालीय.

सोभतीचा पत्ता नव्हता परत तपास सुरू झाला, कोणीतरी म्हणाल, की ती वन आदोलनाला निघणार होती तेवढ्यात पोस्टमन आला. त्यानेच तिचे पत्र वाचून दाखवले आणि मग गवत कापायची रस्सी आणि दराती घेऊन ती बाहेर पडली. शोधत शोधत सारे गावाबाहेर आले.

एका भयावह कड्यावरून गवत घेऊन येणाऱ्या बायांच्या येण्याजाण्याने पायवाट मळली आहे तेथे ८-१० फूट लांब-रुंद ओबडधोबड खडक आहे गवत आणायला निघालेल्या बाया तिथे थांबून दरातीला धार लावतात. अनेक ठिकाणी दगडांवर त्यांचे विळे घासल्याच्या खुणा स्पष्ट दिसत होत्या. परत येताना तिथे थांबून बाया थोडा वेळ दम घेतात, देवाची आळवणी करतात. तर काहीजणी या असल्या गावात आपल्याला दिल्यावद्दल आईबापांना दोष लावंत बसतात. सगळ्या बसून एकच तक्रार करत असतात की त्यांना असल्या या दुष्ट गावात आई-बापांनी निर्दयपणे का लोटलं? या गावात गवत आणायला बरा रस्तासुद्धा नाही, शेतात फारस काही पिकत नाही की माहेरसारखं गवत आणायला चांगलं रानही नाही. या ठिकाणी येणारे जाणारेही रोज भेटत असतात. घरून आणलेलं लिंबू आणि जमीर (एक फळ) इथे बसत चाखत चाखत इथे गप्पा रगतात. हे असे सप्टेंबरपासून मार्चपर्यंत चालू रहाते. गावातले बडे-वुडे लोक जमीर खात नाहीत त्यामुळे बायापोरांना ही जमीरची झाडं वरदान झालीयेत. जमीरची सुकलेली सालपटं तिथे ढिगाने पडली होती.

या वाटेवरून जंगलात जाताना वाटेत शंभर एक मीटरचा रस्ता फार खतरनाक आहे. या ठिकाणी गवत आणणाऱ्या बायांचा पाय घसरून किंवा गवत एका बाजूच्या कड्यावर पडल्यामुळे इथून एकदोन बाया खाली पडून मेल्या नाहीत असं एकही वर्ष जात नाही. बहुतेक जणी जागच्या जागीच

मरतात. या भयानक ठिकाणाचं नाव बायानी ठेवलं आहे चक्रगोण्डा. इथून पार करून गेल की दर वेळेला पुनर्जन्म झाल्यासारख वाटत. चक्रगोण्डा हे नाव त्याला अगदी सार्थ आहे. जवळजवळ तीन हजार फुटाचा उभा कडा, वरून खाली पाहिले की डोळे फिरायला लागतात. कड्याला बिलगून वहाणारी पाण्याची धार अलकनदेखाली मिळते आणि खोल खाली दूरवर जाणारी सर्पाकार अलकनदेची धार दृष्टीला पडते.

अलकनदेच्या पलीकडच्या तिरावर एक घसरणाऱ्या मातीचा पहाड आहे. तिथे सूर्य-प्रकाश फार कमी वेळ पोचतो. येथील स्थानिक लोक त्या जागेला अंधियारी म्हणतात. तेथे लोक पूर्वी दिवसाढवळ्याही जायला घाबरत. लोक म्हणतात की या कड्यावरून पडणाऱ्या वाया भूत बनून दिवसासुद्धा त्या पहाडावर लोकांना त्रास देतात.

पण अधियारच नशीब पालटलय. १९५८ मध्ये तिथून मोटर सडक बनून ये-जा सुरू झाली. अलकनदेवर बनावचे दोन मोठे पूल पूर्ण होईपर्यंत बदरीनाथला इथूनच जावे लागत होते. त्यामुळे इथं यात्रेकरुंसाठी अड्डा बनला. ८-९ पक्की घर आणि १०-१२ कच्च्या गवताच्या झोपड्याही तेथे यात्रेकरुंच्या सोयीसाठी उभ्या राहिल्या. दिवसेंदिवस येणंजाणं वाढत गेल. अंधियारीचं नाव आता बेलाकुची पडले. हळूहळू तिथं पोलीस-चौकी, विभागीय पोस्ट, कॉलरा प्रतिबंध केंद्र आलं. पूल बनल्यावर-रस्ता जोशीमठ आणि मग सरळ बदरीनाथपर्यंत गेला पण बेलाकुचीच महत्त्व कमी झाल नाही येणा-जाणाऱ्या बसचा हा थावा बनला. पावसाळ्यात या भागात भूस्खलनामुळे बऱ्याच वेळा रस्ते तुटून जातात. याच्या खालचा तीन कि. मी. रस्ता फारच अस्थिर बनला आहे. हा सारा मुख्य पहिल्यापासून कच्चाच आहे. त्यातच वरून मोटर सडक बनल्यामुळे तो आणखीच कच्चा बनला आहे. सडकेच्या वरच्या बाजूचं चीडच घनदाट अरण्यही आता सफाचट झालंय. पावसाळ्यात किती तरी मोटर रस्ता दरवर्षी कोसळून अलकनदेतून वाहून जातो. अस आता कित्येक वर्षे चालले आहे.

२० जुलै १९७० च्या दुपारी बेलाकुचीचा नशिवाने आणखी एक गोता खाल्ला. आपल्या

बरोबर शेकडो माणसे, अनेक बस, जीप्स आणि घर तिने नष्ट केली. तीस मिनिटांच्या आत हा सारा भाग महाप्रलयाच्या तडाख्यात सापडला. अलकनदेवर ६० फूट उचावर बनवलेला लाल रंगाचा लोखंडी मोटरीचा पूलही त्यात वाहून गेला आणि मग परत एकदा बेलाकुची अधियारी बनली.

चक्रगोडापासून अधियारीजवळ हा पूल नदीमध्ये एखाद्या काळ्या डागासारखा आता दिसतो.

कुवरबरोबर बनवाचवा आदोलनात सरकारी नोकरी सोडून प्रसाद सामील झाला आहे. चक्रगोडावर उभा राहून तो अधियारीकडे नजर टाकत उभा आहे जुन्या आठवणी जाग्या झाल्यात. बेलाकुचीचा विनाश झाला त्याच्या एक तास अगोदर तो बेलाकुची पार करून वरच्या अंगाला दोन कि. मी. वरच्या गावी ज्युनियर हायस्कूलच्या ठिकाणी गेला होता. तेथे त्या दिवशी प्रातःसाहेब यायचा कार्यक्रम होता. त्यावेळी त्याची तिथे नेमणूक झाली होती. काही तरी जमिनीचा मामला होता. प्रातःसाहेब आले नाहीत तेव्हा तो तीन वाज्याच्या सुमाराला परतला. रस्त्यावर त्याला बदरीनाथवरून परतणारे सात यात्रेकरू भेटले. पाऊस जोरात पडत होता. यात्रेकरूंना प्रसाद धीर देत राहिला की बसअड्डा जवळच आहे. पण एकाएकी पहाडावर अलकनदेचं पाणी सडकेपर्यंत पोहोचल. त्याचा विश्वासच बसेना. त्याला वाटल की आपली नजर आपल्याला धोका देतय. काही वेळातच पातालगंगा संगमावर एक मोठा तलाव नजरेला पडला. अलकनदेच पाणी घोट्यापर्यंत आलं होतं. ते पाणी नव्हतच, सारा चिखलराडा होता. साती यात्रेकरू त्या दलदलीतून बाहेर पडायला असमर्थ ठरले. त्यांनी लाब केलेली काठी प्रसादने पकडली आणि त्यांना ओढायला पाहिले, पण काठी त्याच्या हातून सुटली वरच्या पहाडावरच्या शिवमंदिरात प्रसाद कसावसा पोचला साती यात्रेकरू गळ्यापर्यंत चिखलात अडकले होते. प्रसादकडे बघत त्यांनी गंगेचा जयजय करत मदतीची याचना केली; पण त्या महाप्रलयाने प्रसादला असहाय्य केल होतं. रात्री त्याला जाग आली. अलकनदा घाटीमध्ये चहूकडे एक अद्भुत प्रकाश पसरला होता. भयभीत होऊन प्रसादच्या अंगावर काटा

उठला. त्याने परत डोळे झाकून घेतले. सकाळी जाग आली. चहूकडे भयानक विनाश पसरला होता. तपोवनची मोटर सडक आणि दुकानाची नाविनिशाणीही उरली नव्हती. साऱ्या मुलखाच चित्र बदलून गेल होत. प्रसादला आठवत होत की पहाड चढून उतरून कसावसा याच चक्रगोडा रस्त्यावरून तो गरडगंगेपर्यंत पोचला होता. चक्रगोडावरून त्याने बेलाकुचाचा विनाश पाहिला होता.

चक्रगोडावर उभा राहून प्रसाद हे सारं कुवरला सांगत होता त्याच्या कपाळावर रागाने आठव्या पडल्या. तो सांगत होता की सेलग, हेलग, डुगरा, पगतो, गणाई, दामणी आणि टगणी या गावांच्या वरच्या बाजूच जंगल तोडलं जाताना त्याने बघितलं होत. तेव्हाही या जंगलतोडीची त्याला चिंता वाटली होती. पण तो सरकारी नोकर पडला त्यामुळे बोलू शकला नाही.

पुढे चिंता करणाऱ्या लोकांची गर्दी, कुजबुज, शकाकुल चेहरे. कळलं की सोभती कुठेतरी गायब झाली आहे. कालरात्रीपासून लोक तिला शोधत आहेत.

एवढ्यात गावकऱ्यांनी हळी दिली. त्यांना सोभतीची दराती आणि रस्सी सापडली होती. रस्सीमध्ये अडकलेले पत्रही होते.

प्रिय सोभती

मी तुला पैसे पाठवू शकलो नाही. मला फार वाईट वाटतय; पण तू काळजी करू नकोस. मी कुंवर आणि मित्रांना पत्र लिहिले आहे. ते लौकरच तुझ्याकरिता पैशाची व्यवस्था करतील. मी इथे फार त्रासात दिवस काढतो आहे वाटलं होतं की, मी परदेशी जातो आहे; पण मला परदेश फार महागात पडलाय. इथल्या या क्रूर राक्षसाच्या परवानगीशिवाय मी परत येऊ शकणार नाही. येथून यायचे म्हणले तर कमीत कमी दहा हजार रुपये खर्च येतो.

असे कळते की, माझ्यासाठी इथे पोंडा-मध्ये खर्च मिळतो; पण ते सारे पैसे आज ग्लास फुटला तर, उद्या भाजीचे पैसे चोरले या नावाखाली सर्व कापले जातात. बस तुला काय लिहू. तुला काही समजणार नाही. येथे येऊनही मी दिल्लीत होतो तोच आहे. भांडी घासणारा; पण दिल्लीत होतो तेव्हा कसाही वाटले तर घरी येऊ शकलो असतो. येथून

येणे शक्य नाही. मला इथे एकेक दिवस वर्षासारखा मोठा वाटतो आहे.

गावातील सर्वांना नमस्कार, मुलाना प्यार

तुझाच
मोहन

पहाट झाली तेव्हा काहीसे दिसू लागले. रात्रभर जागून लोक थकलेली होती. परत परत कड्याच्या बाजूला नजर टाकून सोभतीची खूण दिसते का बघत होते. तिचा काही पत्ता लागला नाही; पण कावळ्याची काव काव कानावर येत होती. कड्याच्या वरती खालती बरेच कावळे दिसत होते.

खाली खोल जिथून अलकनदा वाहते आहे, तिथे अजून अधारच होता. अलकनदेच्या काठावरचे शहर एक मीटरपर्यंतचा नदीतट सफेत दिसत होता. तो अजूनही फार अस्थिर आहे. दोन छोटे पूल आणि तो मोठा लाल पूल निकामी होऊन पडून राहिलेले दिसत आहेत तेथून अदाजे हजार फूट वरच्या अगाला नवी बनलेली मोटर-सडक काळ्या रेषेसारखी दिसत होती. ती सडक पारवी आणि टगणी गावाजवळून जाऊन लगसीजवळ जुन्या सडकेला मिळाली होती. पारवी आणि टगणी गावातल्या घराच्या अगणपासून काही ठिकाणी माती घसायला लागलेली दिसत होती. चक्रगोण्डावरून सहज दिसतय की, दोन्ही गावं आजही धोक्यातच उभी आहेत त्याच्या वरच्या बाजूला देवदार, रागा झाडांच जंगल उभं असलेलं आणि काही ठिकाणी ओरबाडल्या-सारख नजरेला पडतय. छाटणा, तक्षु आणि वैडची भूस्खलनही बघून भीती वाटत होती. त्याच्यावर कुवारी पर्वत देलिसरापासून कुवारी दरीपर्यंतचा आणि चित्रकाठाच्या काही भागाचे मनोहर दृश्य दिसत होते. मधूनमधून सुपीक जमीन पट्ट्याच्या खालच्या बाजूला भूस्खलनाच्या सफेत जागा स्पष्ट दिसत होत्या. इथून त्रिवेणी, पाताळगंगा, गरुडगडा आणि सेलगाडची पाणलोट क्षेत्र स्पष्ट दिसतायत त्याच्यावर त्रिशूल, रोटी आणि नंदाघुघटी जोडलेली कळत होती;

पण सूर्यप्रकाश पसरला नसल्याने ती स्पष्ट दिसत नव्हती उत्तरेला नंदादेवी आणि चंगबंग पर्वत शिखरावर सोनेरी छटा सुंदर दिसत होती.

खाली अधियारीत अजून उन्हे पसरली नव्हती. कावळ्याबरोबर आता घारीही तरगत होत्या. कुवरच्या मनात शका दाटल्या आहेत; पण गावचे लोक सागतायत की, इथून नेहमी मेलेली जनावरे ते लोटून देतात. खूप शोधूनही सोभतीचा पत्ता नाहीये. लोकांना सशय आहे की, ती पळून गेली असावी.

कुवर परत परत दरांती, रस्सी आणि चिठ्ठी हाताळतो आहे. त्याच्या डोळ्या-समोर उंच उंच पहाड, त्यावरच्या भू-स्खलनाच्या जखमा, त्याच्यामध्ये उभी भय-भीत गावे, खाली अलकानंदेची छाती चिरत जाणाले स्लीपर्स उभे आहेत.

वयाने तरुण पण शरीराने वृद्ध, गवत आणि फाट्याच्या ओझाखाली वाकलेल्या, उंच कड्यावरील पायवाटेवर निश्वास टाकीत, प्रत्येक पावलागणिक मृत्यूला तोंड देणाऱ्या किती मूर्ती आहेत या. कुवर विचारात गडून जातो अडाणी सोभतीला त्याचे डोळे शोधत राहतात तिचा विळा, दोरी आणि मोहूनच्या चिठ्ठीत तो तिचा ठाव ठिकाणा हुडकत रहातो या सान्या व्यवस्थेला जबाबदार कोण? यात दोषी कोण? याचा तलाश त्याला लावायचाय आणि त्याला गळा पकडून, त्याची कॉलर धरून, त्याचे केस पकडून तो विचारणार आहे की...

परतु समोर उभा आहे. राष्ट्राचा पहारे-करी खडा हिमालय, वृक्षविहीन क्रूर हट्टी वाटणारा पहाड... तो म्हणतोय जणू अन्याय आणि शोषणाविरुद्ध प्रतिकार न केल्यामुळे माझी ही अवस्था झाली आहे. तो इशारा देतो आहे जणू काही 'माझ्या मुलानो! माझे शरीर ओरबाडणारी ही व्यवस्था तुम्ही स्वीकारणे, म्हणजे तुमच्या मृत्यूला तुम्ही निमंत्रण देणे आहे'

कुवरला काहीतरी बोलायचय पण त्याचा गळा दाटून आला आहे.

फिनिक्स लायब्ररी

COMET

By Carl Sagan and Ann Druyan
Michael Joseph, London,
Pages 344. Rs. 271=00

आतषबाजी कुणाला आवडत नाही?

म्हणून तर दिवाळीत कोट्यावधी रुप-याचा व काही जीवाचा घुराडा होतो.

तसे आतषबाजीचे अनेक प्रकार असतात. कॉमॅटस् Celestial Pyrotechnics करतात. रॅम्बॉ रॅगन SDI पायरॉटेक्निक्स करतात. स्टार वॉर्स वगैरे. JFK नी अनेक Sexual pyrotechnics केलेत. अगदी परवा परवा कोणीतरी Verbal Pyrotechnics केलेल्याचे वाचण्यात किंवा ऐक्यात आले.

Wit सुद्धा पायरॉटेक्निक्स असते. अश्यांच्या सारखी, चर्चिलसारखी. वक्तृत्व हे पण पायरॉटेक्निक्स असू शकते. परत चर्चिल-सारखे !

तर आयुष्यात असे आतषबाजीचे प्रकार आहेत वरील Sexual pyrotechnics या प्रकारावरून एका अनामिक अमेरिकन बाईची आठवण झाली. ती म्हणते, 'आपण ऑलिंपिक्स बघतो; परतु अगदी क्वचितच प्रेक्षकामध्ये गोल्ड मेडल मिळवण्याची इच्छा होते सेक्स्युअल ऑलिंपिक्समध्ये मात्र सर्वांनाच गोल्ड मेडल मिळवण्याची इच्छा होते! (हा एक निव्वळ Pyrotechnic Wit चा प्रकार आहे म्हणून उद्धृत केला आहे त्यात कसलेही imputation असू नये !)

असो. शेडे नक्षत्राच्या आतषबाजीत फक्त नारळीकरासारख्यांनाच रस आहे की काय? का सर्व लोक महागाईच्या आतषबाजीत दंग आहेत?

एवढा मोठा 'डर्टी स्नॉबॉल' जवळ आला आहे. परवा वेगा-१ नी पाठविलेल्या फोटोमध्ये तर हॅलीसाहेब (आर्थर नव्हे, आर्थर नव्हे !) दिवाळीतल्या भुईनळा उडवतात तसे अगदी दिसत होते; परतु साहेबाना बघायला पुष्कळशी मडळी आली आहेत असे कधी मला तरी दिसले नाही.

स मा प्त

अर्थात पुढच्या वेळेला बघू असे म्हणणारे काही असतील तर !

हा सगन कार्ल अगदी मनस्वी माणूस आहे. एकदा टाईम्स मासिकाने त्याला ET व इतर एका भयला क्रॉस म्हटलं होते. टाईम्स मासिकाचं Wit पायराॅटिकनिक जरूर आहे. कार्ल सगनच टर्टलनेक स्वेटर आणि त्यात त्याचा फिरणारा सडपातळ गळा व E. T ची तुलना केली होती. काय कालिदासी उपमालंकार असे वाटल्याखेरीज रहात नाही.

हॅलीच्या आगमनामुळे शेडे नक्षत्राविषयी अनेक प्रकारची माहिती मिळाली. ते गॅस, बर्फ व धुळीच्या कणांच बनल असत म्हणून त्याला 'गर्टी स्नॉवॉल' हे नाव मिळालं. शेडे नक्षत्राची स्वतःची अशी चयापचय क्रिया नसते. तर ग्रहाच्या भूपृष्ठावर सारखे प्रचंड केमिकल व जिऑलॉजिकल बदल होत असतात. त्यामुळे विश्वाच्या सुरुवातीलाच ग्रह कसे होते याचा अभ्यास करता येईल. एक अगदीच न वापरलेला चेडू व दुसरा अनेक फटके वसलेला चेडू याच्यात जो फरक असतो तोच फरक कॉमेट व ग्रहांच्यामध्ये असतो.

कॉमेटची एक चयापचयक्रिया मात्र असते. प्रत्येक कॉमेट सूर्याजवळ आले की 'लोड शेडींग' करते थोडस खगत जाते. त्याला स्वतःची अशी Self-Propelling action असते.

आइन्स्टाइन एकदा म्हणाले होते, 'How would the world look like if I rode on a beam of light?' काही शास्त्रज्ञांना थोड्या वर्षात कॉमेटवर बसून प्रवास करता येईल असे वाटते, तेव्हा त्यांना world कसे दिसेल ?

सूर्याच्या शक्य तेवढ्या जवळ शेडेनक्षत्र जिथे येते त्याला पॅरीहॅलीयन म्हणतात. परंतु हे 'जवळ' सुद्धा हॅलीच्या बाबतीत ५५ दशलक्ष मैल होते !

कॉमा म्हणजे शेडेनक्षत्राच्या भोवतालचा गॅसचा ढग. तो सुद्धा यावेळेला साडेबारा दशलक्ष मैल रुंद होता. हा सर्व मामला किती 'सुर्गी-पेक्षा मसाला' पेकी आहे ते तुम्हाला कॉमेटच्या न्युक्लीअसच्या रुंदीवरून कळेल ! ही रुंदी अगदीच मामुली म्हणजे

१.४ मैल आहे !

दर ७६ वर्षांनी भेटू हे ठीक आहे परंतु एका भन्नाट शेडेनक्षत्राविषयी तुम्ही ऐकले आहे ? Nemesis हे त्याचे नाव आहे काही शास्त्रज्ञांच्या मते हे पाहणे दर २६ दशलक्ष वर्षांनी येतात आणि नावाप्रमाणे पृथ्वीवरच्या सर्व जीवांचा सहार करतात. संस्कृतीचे अवशेष गाडून टाकतात. समुद्राच्या ठिकाणी डोंगर व डोंगराच्या ठिकाणी समुद्र होऊन बसतो. नवीन उत्क्रांतीच्या प्रयोगासाठी पृथ्वी म्हणजे एक कोरी पाटी होऊन जाते. या शास्त्रज्ञांच्या मते पृथ्वीवर हे उत्क्रांतीच चक्र दर २६ दशलक्ष वर्षे टिकत ! जीवनाच्या उत्क्रांतीची ही दुचाकी अव्याहत

फिरतच आहे. अणुयुद्ध करायला तशी भीती नसावी. कारण Life has the tenacity of the damned ! सारं काही नाथनाट झाल्यावर एकदा ज्वालामुखीच्या राखेतून सातच दिवसात एक झुडूप उगवलं होतं !

सायबेरीयामध्ये १९०८ साली एक शेडे-नक्षत्र आदळलं होतं ते अनेक वाचकांना माहिती आहे. जिथे शेडेनक्षत्र आदळत तिथे शेडेनक्षत्राच्या आकारापेक्षा कितीतरी मोठं विवर निर्माण होतं. (लोणारच तळं असंच निर्माण झालं असे म्हणतात.) विवर शेडे-नक्षत्रापेक्षा मोठं होण्याच कारण म्हणजे शेडे-नक्षत्राची प्रचंड गती. सायबेरियामधील १९०८ च्या शेडेनक्षत्र आदळल्यामुळे एक

NEW TITLES

- 1) *Comet. (Sequel to Cosmos)* By Carl Sagan and Ann Druyan ... Rs. 272/-
- 2) *The Change Masters - How modern companies are managed and innovative ideas encouraged)* By Rosabeth Moss Kanter ... Rs. 90/-
£ 4 95
- 3) *Confessions of a Mask (a relentless, gruesome and witty probe of self -Novel by Yukio Mishima*
- 4) *Princess (autobiography of the dowager Maharani of Scindia with Manohar -Malgaonkar* ... Rs. 190/-
- 5) *The Splendours of Indian Dance (Colour Photos and Text of all the forms of dancing)* By Mohan Khokar and Gurmeet Thukral ... Rs. 295/-
- 6) *Maharashtra (Its culture, people and heritage)* Marg Coloured Publication ... Rs. 475/-

If you are a book-lover, make a tryst with Phoenix now or later !

The Phoenix Library

727 Sadashiv Peth,
Poona-411 030

मोठे जंगलच भस्मसात झाले होते. हा एक कॉमेट एन्केचा तुकडा होता असे म्हणतात. सायबेरियामधील १९०८ च्या या घटनेत impact crater आढळून आले नव्हते, म्हणून हा प्रकार एकूण रहस्यमयच आहे !

एकीकडे Nemesis सारख्या कॉमेटमुळे पृथ्वीसारख्या ग्रहावर तांडवनृत्य होऊ शकते, तर दुसरीकडे वैराण झालेल्या पृथ्वीवर दुसरे कॉमेट जीवनाचे बीज आणून सोडते, असाही काही शास्त्रज्ञांचा समज आहे. कारण कॉमेटला जी 'डर्टी स्नोबॉल' ही उपाधी मिळाली ती मुख्यत्वेकरून कार्बनमुळे. कार्ल सगन बनेकवेळा म्हणाले आहेत की ते Carbon chauvinist आहेत ! कार्बन म्हणजे जीवनाचा एक मुख्य घटक. हा अवकाशातला एलची शेंडेनक्षत्र इतका कार्बन घेऊन विश्वात सारख्या फेच्या मारत असताना अनेक ग्रहांना जीवनाच्या घटक द्रव्याने impregnate करित असेल ! हा सर्व ब्रह्मा, विष्णू, महेशाचाच खेळ आहे. त्यात कॉमेटचा रोल बराच आहे.

कॉमेट हेलीच्या सर्वात जवळ जाऊन आलेले यान म्हणजे युरोपचे 'गायोटाँ' ते कॉमेटपासून फक्त ३३८ मैल लांब होते. हॅलीचे २००० images त्यांनी पृथ्वीवर पाठवले आहे. कॉमेटच्या एवढ्या जवळ यान पाठवणे अतंरत धारिष्ट्याचे होते. इतर याने

सुद्धा कॉमेटच्या संशोधनासाठी गेली होती. त्याचे कॉमेटपासूनचे अंतर बघा. जपानचे Suisei यानाला कॉमेट पासून ९४,००० मैल लांब रहावे लागले. जपानचे दुसरे संशोधन यान साकिगाके यास हॅली कॉमेटपासून ४.४ दशलक्ष मैल थांबायला लागले होते. (या मागे कदाचित वेगळे कारण असेल). कॉमेटच्या गाभ्यापासून २,५०,००० ते ६,२५,००० मैल लांब Plasma waves आढळून आल्या. त्या साधारण विज कडाडली की त्यामधून तरंग निघतात तशा होत्या.

रशियाचे वेगा-२ या यानाने सुमारे ७०० फोटो पाठवले आहेत. त्यावरून एक गोष्ट स्पष्ट झाली की हॅलीचा गाभा (nucleus) Solid आहे. हॅलीचा हायड्रोजन कोमा (ज्याची त्रिज्या ६ दशलक्ष मैल आहे.) हा दर ५३ तासांनी आलटून पालटून प्रखर व थोडा निस्तेज होत असतो. जपानच्या Suisei वर तर दोन धुळीचे कण १४,००० लांबीवर येऊन आदळले होते. शास्त्रज्ञांना हे नवीन होते. शेंडेनक्षत्राच्या गाभापासून एवढ्या लांब व या आकाराचे (१ मी. मी. पेक्षा जास्त) धुळीचे कण येऊ शकतात हे त्यांना माहित नव्हतं.

जेव्हा गायोटाँ कॉमेटच्या जवळ जायला लागले तेव्हा तर त्याच्या आवरणावर दर

सेकंदाला १०० कण आदळू लागले. जेव्हा विमान सुपरसॉनिक अडथळा पार करते. तेव्हा विमानासमोर एक अदृश्य भित्त उभी रहाते. तशीच भित्त (पण धुळीच्या कणाची) गायोटाँसमोर उभी राहिली. दर सेकंदाला १०० कण या बोंबमाऱ्यापुढे गायोटाँच्या एन्टॅनाची सरळ मांडणी विस्कळीत झाली. गायोटाँ ३४ मिनिटांपर्यंत नादुरुस्त झाला. त्यानंतर परत सुरू झाला. कॉमेट्याखेरीज त्याची इतर सर्व इन्स्ट्रुमेंट्स काम करायला लागली.

हॅलीचा गाभा हा सुमारे ९.४ मैल लांब व २.५ रुंद आहे. गाभ्याचा पृष्ठभाग हा व्हेलवेट सारखा काळा आहे. म्हणूनच तर फ्रेड विह्पलकॉमेटला नेहमी डर्टी स्नोबॉल म्हणत असतो,

हॅलीजवळ एखादे चांगल्यापैकी यान पाठवायला B-1 bomber इतका खर्च येतो. एका MX मीसाइलपेक्षा हा खर्च कमी असतो. परंतु अण्विक आतषवाजीने अमेरिका व रशिया इतके पछाडले आहे की अवकाशतली शेंडेनक्षत्राची आतषवाजी त्यांना फारशी इंटरेस्टिंग वाटत नाही. परत एकदा २०६१ मध्ये हॅलीसाहेब येतील. म्हणून 'Better luck next time.' म्हणण्याखेरीज आपण काही करू शकत नाही न जाणो भारतमुद्धा त्यावेळेला त्याचे यान संशोधनाला पाठविले !

— जे. एन. पोंडा

डार्विनचे वेगळेपण हे की त्याने माणसाला 'माणूस' केले. मनुष्यात 'ईश्वरी' अंश आहे, तसेच कोणा एकाच्या पापामुळे मनुष्यजन्म प्राप्त झाला आहे, या दोन्ही धार्मिक असत्यांच्या मगरमिठीतून त्याने माणूस मुक्त केला.

पण भारतीय समाजाला ही मगरमिठी अजून पूर्ण सोडवता आलेली नाही. माणसातील जाती-पोटजाती थेट परमेश्वराने निर्माण केल्या आहेत अशी आपली श्रद्धा आहे.

म्हणूनच डार्विन चरित्राचा अभ्यास आज उपयुक्त ठरेल.

चार्ल्स डार्विन

व्यक्ती, क्रांती आणि उत्क्रांती

लेखक : भा. रा. बापट

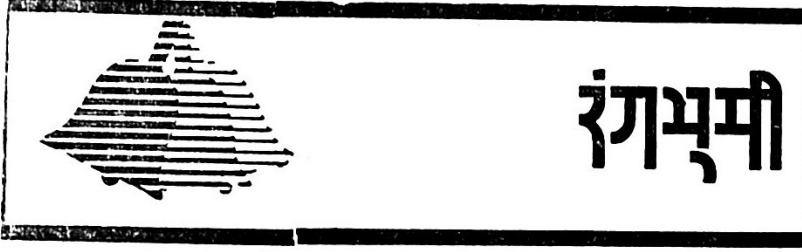
डेमी आकार, पृष्ठे : १८२
भरपूर आकृत्या व साधारण विवेचनासह प्रकाशित झालेली पहिली आवृत्ती.

किंमत : रुपये बत्तीस

शाळा कॉलेजच्या ग्रंथपालांनी त्वरित मागणी करावी.

१०२५ सदाशिव, पुणे ३०.

दोन नाट्य चर्चासत्रे

वि. भा. देशपांडे

माचं महिना संपत आला की अनेक ठिकाणी विविध प्रकारची चर्चासत्रे मोठ्या प्रमाणात झडत असतात. त्यांची संख्या जाणवण्याइतकी निश्चितच झाली आहे. संख्यात्मक वाढ झाली म्हणजे त्याची प्रतिक्रियाही तीव्रतेने येते. ती प्रतिक्रिया कधी गांभीर्याने तर कधी टवाळीने व्यक्त होत असते. जे लोक वरवर किंवा टवाळीच्या स्वरूपात प्रतिक्रिया व्यक्त करतात त्यांच्या-विषयी आपण टवाळीच्या पद्धतीनेही उल्लेख करू नये. त्यांना अनुल्लेखाने सोडून द्यावे. कारण त्या लिहिण्या-बोलण्यात दुहेरीपणा तर असतोच, पण दुटप्पीपणा अधिकतेने असतो. कारण चर्चासत्र संकल्पनेची टवाळी करीत करीत सर्व ठिकाणची निमंत्रणे स्वीकारायची, यथास्थित पाहुणचार आणि मानधन घ्यायचे. तिथून परतल्यावर त्याच मंडळींसंबंधी स्वैरपणे बोलत सुटायचे. जमल्यास लिहायचे. पुन्हा सर्वांची कशी खिल्ली उडवली म्हणून त्यांची गंमत पाहात राहायचे. हे सारेच घृणास्पद आहे. (अपवाद स. शि. भावे यांनी महाराष्ट्र टाइम्समध्ये व्यक्त केलेली प्रतिक्रिया)

जी महाविद्यालये किंवा विद्यापिठातील विभाग केवळ 'वार्षिक विधी' म्हणून कोठून तरी पैसे आले आहेत म्हणून अथवा काही नोंद व्हावी यासाठी चर्चासत्रे घडवतात. त्यांच्याविषयी अधिक लिहिण्याचे कारण नाही; पण त्या व्यतिरिक्त गांभीर्याने, मनःपूर्वकतेने काही चर्चासत्रे मी पाहिली, अनुभवली. त्यामध्ये फर्गसन्चे 'गझल'वरचे चर्चा-

सत्र, वारामागीचे गडकऱ्यांचे स्मरण करणारे चर्चासत्र, मॉडर्नमध्ये झालेले 'गेल्या पंचवीस वर्षांतील भाषा आणि साहित्य' यावर तीन दिवसांचे चर्चासत्र अशी उदाहरणे सांगता येतील. या व्यतिरिक्त नाटकाशी संबंधित अशी दोन चर्चासत्रे मला महत्त्वाची वाटली ती म्हणजे पंढरपूर येथील कॉलेजमध्ये झालेले आणि दुसरे पुणे विद्यापिठात तीन दिवसांचे झालेले !

पंढरपूर येथील त्याच नावाच्या महाविद्यालयाने एकूण सहा दिवसांचे सविस्तर चर्चासत्र आयोजित केले होते. डॉ. वा. पु. भिडे त्यांचे संयोजक, सूत्रधार होते. या सहा दिवसांचे चर्चेचे सूत्र होते, महाविद्यालयीन आणि पदव्युत्तर स्तरांवर विविध वाङ्मय प्रकार कसे शिकवले जावेत ? कथा कादंबरी कविता आदी वाङ्मय प्रकारांबरोबरच नाटकाचा विचार या सत्रात झाला. वि. भा. देशपांडे आणि सांगलीचे अविनाश सप्रे यांनी आपापले निबंध वाचले. नंतर त्यावर विस्तराने चर्चा झाली. अध्यक्ष म्हणून डॉ. व. दि. कुलकर्णी होते. या चर्चेत विद्यार्थी आणि प्राध्यापक असे दोघेही होते. एखादे नाटक आपण शिकवायचे असते तेव्हा नेमके काय अपेक्षित असते ? तेच नाटक पदवीपर्यंत आणि पदवीनंतर किती मर्यादित किंवा विस्तराने शिकविता येते याचा विचार झाला. उदाहरणार्थ शारदा, संशयकल्लोळ, नटसम्राट, महानिर्वाण ह्या नाटकांचा प्रत्यक्ष विचार झाला. इथे तात्त्विक विचारांपेक्षा प्रत्यक्ष उदाहरणांचा भाग विशेषत्वाने

अभिप्रेत होता. कारण शिकवण्याची अडचण ही प्रत्यक्षातली गोष्ट असते. विद्यार्थ्यांना सामोरे जायचे असते. एक महत्त्वाचा फरक या ठिकाणी घ्यानात घ्यायला हवा तो असा की, अन्य वाङ्मय प्रकारांचे अध्यापन करणे आणि नाटकाचे अध्यापन करणे यात मूलतः फरक आहे. नाटक हा अर्ध किंवा मिश्र वाङ्मय प्रकार आहे. त्यामुळे त्याचे अध्यापन करणाराला वाङ्मयाबरोबरच रंगभूमी माध्यमाचे भान असेल तर किती तरी सुकर जाते. अध्यापनात जरी प्रयोगपरीक्षण नसले तरी भान जरूर असावे. ग्रामीण परिसरात प्रत्यक्ष प्रयोग किंवा त्या अनुषंगिक अशी आवश्यक माहिती फारच अल्प असते. त्यामुळे पंढरपूरच्या विद्यार्थी-प्राध्यापक श्रोत्यांना हे चर्चासत्र निश्चितच लाभाले ठरले ! आडगावी निर्मात्रित केलेले वस्तेही आले हे महत्त्वाचे. अशा ठिकाणी आगत-स्वागताचा जो जिद्दाळा, ओलावा लाभतो तो दीर्घकाळ स्मरणात राहतो.

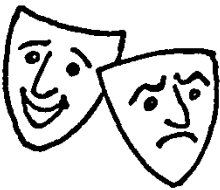
दुसरे लक्षणीय नाट्यचर्चासत्र झाले ते पुणे विद्यापिठात. निमित्त होते संकल्पित नाट्यशास्त्रविभाग स्थापनेचा विचार करण्याचे. गेल्या सात-आठ वर्षांपासून पुणे विद्यापिठात ललितकला विभाग निर्माण व्हावा अशी अनेकांची इच्छा आहे. डॉ. राम ताकवले जेव्हा कुलगुरू झाले तेव्हा ही कल्पना पुढे आली. त्यांनी तेव्हा पु. ल. देशपांडे, वसंतराव देशपांडे यांच्यापासून ते अनेक स्तरापर्यंतचे कलाक्षेत्रातले लोक एका सभेला बोलावले होते. पुष्कळ विचार-मंथन झाले. काही समस्या नेमल्या गेल्या. अभ्यासक्रमाचा स्थूल आराखडा आखला गेला. पण पुढे प्रत्यक्षात काहीच घडले नाही. पुन्हा एकदा या विषयाने उचल खाल्ली आणि काही मंडळींना पाचारण करण्यात आले.

यावेळी फरक इतकाच होता की, केवळ सभेसाठी लोक जमले नाहीत, तर तीन दिवसांचे एक नाट्यचर्चासत्र आयोजित करण्यात आले. पुण्यातील नाट्यक्षेत्रातील अनेक मान्यवर या चर्चांना जातीने उपस्थित होते. त्यातल्या काहींनी आपले निबंध वाचले, चर्चा केली, विविध विषयांवर मतप्रदर्शन केले. यामध्ये नाटककार कानेटकर, तेंडुलकर, खानोलकर यांच्या नाट्य-

कर्तृत्वावर प्रकाश टाकणारी टिपणे होती. याशिवाय राजकीय नाटके, विविध नाट्य-स्पर्धा, नाट्यानुभव आदी विषयांवर टिपणांसह चर्चा झाली. या निमित्ताने नाटक आणि रंगभूमी संबंधातले अनेक प्रश्न तळापासून उबळले गेले मतामतांचा गलबला होऊनही हाती निश्चितच काहीवाही आले.

दोन दिवसांच्या नाट्यचर्चेनंतर तिसऱ्या दिवशी सकलित नाट्यविभागाच्या स्वरूपा-विषयी विस्ताराने चर्चा झाली. त्यामध्ये अतिशय नेमकेपणाने दिशा सुचवणारे मार्गदर्शक भाषण सतीश आळेकरचे झाले. त्याच्या विवेचनाचे मुख्य सूत्र असे होते की, विद्यापिठातील अन्य विभागातील अभ्यास-क्रमांप्रमाणे किंवा पद्धतीप्रमाणे नाट्य-विभागाचे स्वरूप ठेवू नका. यमनियमाच्या कचाट्यात हा विभाग अडकून राहील असे करू नका. हा कलाक्षेत्राचा विभाग आहे, हे ध्यानी घेऊन आवश्यक ती मुक्तता-स्वायत्तता या विभागाला द्या. सतीशच्या सांगण्याचा भावार्थ विचार करणीय होता. अर्थात विद्यापिठात जी वर्तमान स्थिती आहे ती अशा मुक्ततेला अनुकूल नाही. कितीही स्वायत्तता म्हटली तरी किमान नियम-कायदे येणार. ते स्वीकारावेच लागतील. त्यातूनच वाट काढावी लागेल.

विद्यापिठातील या चर्चासत्रामुळे एवढे मात्र निश्चित झाले की, पुन्हा एकदा ललितकला विभागाच्या स्थापना-विचाराला चालना मिळाली. पुढे काय घडते ते पाह्यावे. एरवी अनेक गोष्टीत पुणे-मुंबई ही शहरे पुढारलेली आहेत असे म्हटले जाते. पण नेमक्या याच गोष्टीत (म्हणजे ललित-कला विभाग स्थापित करण्याच्या सद्बर्भात) पुणे-मुंबई विद्यापीठे अद्याप नुसत्या योजना आखीत आहेत. बारा वर्षांपूर्वी मराठवाडा विद्यापिठाने नाट्यविभाग आरंभित करून विकसित केला. शिवाजी विद्यापीठ येत्या जुलैपासून नाट्यविभाग सुरू करण्याच्या प्रयत्नात आहे. तसे इथे घडो! तूर्त दुसरे काय म्हणणार?

चित्रपट

अंकुश

करायला गेलो गणपती
अन् झाला मास्ती!

निर्मते एन्. चंद्रा यांचा 'अंकुश' सिनेमा हा सध्या या ना त्या प्रकारे चर्चेचा विषय झाला आहे.

मूळात एन्. चंद्रा म्हणजे नावेंकर नावाचा मराठी माणूस. पण व्ही. शांतारामसारखं त्यानी पण एन्. चंद्रा करून टाकलेल.

खरं तर मराठी माणसाला लाज वाटावी अथवा सधी मिळत नाही अशी अवस्था चित्रपटसृष्टीत आज तरी नाही. तरी पण दाक्षिणात्य पद्धतीच्या नावाचा सोस नावेंकरांना का? हा आम्हाला पडलेला मराठी प्रश्न कदाचित हा 'भारत-जोडो'चा प्रकार असावा. असो.

या एन्. चंद्रा यांनी स्वतःच पटकथा, कथा, सवाद, दिग्दर्शन, संकलन अशा वाढत्या जबाबदाऱ्याने किशोरकुमार आणि अलिकडच्या पुरू वेडें स्टार्डने 'अंकुश'चे सबकुछ म्हणून जबाबदारी घेतलीय. चित्रपटाची कथा बेकारी, त्यातून नैराश्य, हिंसेवरचा विश्वास. अरे ला कारे अशा पुणे, सातारा, कराड मार्गे सागली स्टार्डने वळत वळत एका महान सदेशाकडे घेऊन जाते. हा महान सदेश चित्रपटात शेवटच्या भागाला जोडलाय. त्यात युद्ध, आसामातले बळी, दुष्काळ असं बरेच काही होत. आम्ही सिनेमागृहातून बाहेर पडलो तरी ते चालूच होत. आम्हाला वाटलं आता रेगन आणि गोबिंद हे सुद्धा येतील आणि मग नाना पाटेकर त्यांना सांगेल- 'पयली पयली बार ऐसा व्होता है... वगैरे वगैरे.'

'मेरे अपने' ते अलिकडचा 'अर्जुन' या चित्रपटातून जे माडण्याचा प्रयत्न आजवर झाला त्याच विषयाची सुमार मांडणी म्हणजे अंकुश.

दिग्दर्शक, कथा-पटकथा-संवाद लेखक-

सकलन एन्. चंद्रा हे गुलजारचे सहाय्यक म्हणून काम केलेले. (हल्ली गुलजारचे चित्रपट कमी का झाले याचं कोडं आता सुटलं) पण गुलजारच्या दिग्दर्शन, सवाद इ. ची कसलीच छटा चंद्रामध्ये दिसत नाही. ('अनुकरण नाही' असं म्हणून नाही तर अनुभव म्हणून दिसत नाही असं म्हणायचंय)

नाना पाटेकर हा एका ग्रुपचा लिडर, हे बऱ्यापैकी शिक्षित म्हणजे भास कॉपीचा प्रकार उघडकीस आणले तर यांनाच तीन वर्षं रस्टीकेट, त्यावेळी कुलगुरू गोरे नसल्याने नाना जेल वगैरे काटतो. याच्या ग्रुपमधला आणखी एक इजिनियर पण नोकरी नाही. बाप नसलेल्या कुटुंबात 'मिळवती' बहीण. ती नटगट्टा करते तेव्हाच खरं तर आम्हाला कळतं ती काय 'मिळवते' ते. पण या बेकार भावाला एकदा अचानक कळतं आणि मग.

तिसरा, कामगारांच्या बाजूने भांडतो तर शेटीजी त्याला घरी बसवतात. मग तो १ मे चं भाकरीचं तत्त्वज्ञान अधनमधनं बडबडत या ग्रुपमध्ये असतो. यांच्यात लाल्या नावाचा एक बेवारस, अर्धशिक्षित अमिताभ टाईप लावारीसही आहे आणि एक छोट पोरगही (आठवा, मेरे अपने).

हे जिय जमतात ते घर तसं रिकामच असतं, तर मालक तिथे भाडेकरू आणतो. हे मालकाला दम देतात. आम्ही त्याला त्रास देऊ वगैरे.

पण मालक भाडेकरू भरतोच. भाडेकरू कोण! तर पाडच्या साडीतली बघीर आशालता आणि तिची नात, या चित्रपटाची नायिका- निशा सिंग. हे टोळकं त्यांना त्रास द्यायला सुरुवात करतं. पण नंतर एकदा लाल्याला तिकीट ब्लॅक करतो म्हणून पोलीस धरतात, तर निशा सिंग जामीन राहून सोडवते. पुनः एकदा अशाच प्रसंगात ती जामीन राहते आणि मग जयप्रकाशांना दरोडेखोर शरण गेले तसे हे सगळे शरण जातात, त्या आजो आणि नातीला. मग आजो त्यांना दिवा लागत्यावर 'शुभं करोती' म्हणा मुलांनो... स्टार्डने एक प्रार्थना ऐकवते... 'इतनी शक्ती दे विघाता हमें... ..

(.. की ए पिक्चर हम पुरी देख सके

अशी ती आळवणी आम्ही पुरी केली मनात)

पुढे ही निशासिंग सोशल वर्कर म्हणून काम करताना एका फॅक्टरीत फारच आग्रही बनते. मालक तिला बडतर्फीचो नोटीस देतात. ती एकदम भडकते आणि जाब विचारयला वॉसच्या केडीनमध्ये जाते—तिथे नाही मग घरी—तिथे नाही. त्याच्या मित्राच्या फार्म हाऊसवर... घडाघड बोलते. परिणामी बडतर्फी बरोबर सामुदायिक बलात्कार (जो प्रेक्षकांनी गूहित घरला होता.) सोसून परत येते.

स्वतःहून राजीनामा देण्याआधी मालकाने बडतर्फी देणं आणि त्यासाठी मालकाला असं शोधून काढणं हा प्रकार आम्हाला नवीनच वाटला. आमचे अरुण शॉरोमुद्धा गोयंका-शेटना असे भेडायला गेले नसतील. |

मग हे हृदयपरिवर्तनवादी टोळक सरसावतं तर हो अत्याचारित स्त्री त्यांना ब्रडवते .. परत हृदयपरिवर्तन .. आणि अचानक ती पोटात सूर खूसून आत्महत्या करते.

शिगार कुस्कुपपारख लाल घट्ट रक्त. त्यात पडलेला मुरा. ते टोळकं बाघ रक्त लागल्यावर पिसाळतो अस पिसाळत आणि त्या मालकाला आणि त्याच्या मित्रांना दहशतवाद्यांपेक्षा अधिक आक्रमक पद्धतीने चेचून ठार करते. परिस्थिती एकदम सुरजिनिंग बर्नालसारखी हलकल होणे पण हे नॉजवान शांतपणे कायद्याला सामोरे होतात ! मग कोर्ट. त्यात 'कानून' नावाच्या दोडक्याचा दोन्ही बाजूनी किस.

तेवढ्यात त्या मालकाचे लहान पोर कोर्टात बटूक घेऊन उठत (पोलिताचच पळवतं बर का) आणि म्हणत 'मी या चौघांना मी ठार मारेन' तर त्याची विधवा आई धावत येते आणि म्हणते 'अरे वेडा का तू ? शाहणा ना माझा बाळ ! असं करू नये. अरे काका ना तुझे ते .. चल चल चल.' आणि मग कुणाच्या डोळ्यात पाणी येतय याची वाट न पहाता त्या महान सदेशाची सुस्वात होते की अकुश हवा...

या चित्रपटात नैतिकता, भ्रष्टाचार, बेकारी, हिंसा, खून, बलात्कार, कायद्याचा पोळ बडगा इ. इ. अनेक सपस्याचा पाडा जेव्हा जसा वाटेल तसा जमेल तसा हळू व मोठ्याने वाचलाय.

यात 'मी बलाऊनमध्ये पाहोड ठेवतं होत तरी पाकोट मारलं, मला कळत होत पण तो पाकोट मारतोय हे नव्हतं कळलं.' असला विनोद आहे तसच समोरच्या खिडकीत तरुणी कपडे बदलते तेव्हा इकडे बेकार इजिनियर 'महाभारत' वाचत असतो. आई विचारते काय वाचतोस रे 'महाभारत... आई' 'कुठला अध्याय ?' 'द्रौपदी वस्त्र-हरण !' असेही एन. चद्रा याच्या बुद्धीची चमक दाखविणारे प्रसंग सवाद आहेत !

सबब चित्रपटात लक्षात राहतो तो लाल्या. सुहास पळशीकर. सहज अभिनय, बाकी नाना पाटेकर वाया घालविला. त्याला प्रेसच येत नाही. त्यापेक्षा याही चित्रपटात तो गुलाबराव झाला असता तर .. असं उगाच वाटून गेलं.

निशासिंग वगैरे मडळी 'बरी'. आशा-लताने म्हातारी म्हणजे पार बधीर करून टाकलीय. डोळे स्थिर करून आणि आवाज उगाचच कापरा करून तिने म्हातारपणाचा नस्ता आव आणून प्रचंड त्रास दिला आहे.

इतर तांत्रिक अग्रेही बेताचीच आहेत. कुलदिपसिंग याच संगीत ठोक म्हणता येईल.

समाजातील काही सामाजिक प्रश्नांना, वास्तवाना हात घालताना, त्या संदर्भात कुठलही भाष्य करताना त्याला आवश्यक ती 'खोली' लाभली नाही तर सारच उथळ अथवा बटबटीत होत अकुश हे त्याचं उदाहरण आहे. अकुशमध्ये 'मेरे अपने' सारखे सघर्षाच्या मुळशी असलेल्या निराशेचं हेलावणारं दर्शन नाही आणि 'अर्जुन' सारखी सफाईदार नव्या सघर्षाची, प्रकटीकरणाची चित्रण नाहीत.

सुमार संवाद, आखीव दिग्दर्शन, फसलेली व्यक्तिचित्रे, त्याचा प्रसंग पडेल तसा अभिनय असल्या प्रकारामुळे एक चांगला विषय वाया गेला...

भ्रष्टाचार, लाचलुचपत, बलात्कार इ. गोष्टीबद्दल व पोलीस यंत्रणेबद्दल चोड हे सर्वत्र आहे पण ही दबलेली घुपमट योग्यरीतीने बाहेर येत नाही. अथवा सघर्षाला धारही नाही...

'दिवार' किंवा 'त्रिशूल' मधल्या अभिताभचं एखादं वाक्यमुद्धा प्रेक्षकांना हादरवून सोडतं. मेरे अपने मधल्या विनोद खन्नाचा हॅन्डसम लूक आणि दादागिरी यांचा

विरोधाभास 'कोई होता किसको अपना' ही गडद भावना आम्हाला शहारण्याचा अनुभव देऊन गेली. तर अर्जुन मघल कोवळेपण आणि घरातली कटकट जवळची वाटली.

अकुश यातल काहीच देत नाही. ओळखीतल्या मुलीवर बलात्कार झाला तर कुणाचेही रक्त पेटेलच. पण वास्तवात काय काय घडतं ? हिंसा हे उत्तर नाही हे छोटं पोरणं पोलिसाचं पिस्तुल पळवत तेव्हा आम्हाला कळावं इतके काही प्रेक्षक बालीस नाहीत.

पण एन्. चद्रा याना मेरे अपने ते अर्जुन या प्रवासापेक्षाही काही तरी 'जबरदस्त' करण्याच्या इच्छेने इतकं पछाडलं की त्यानी मध्येच 'अर्धसत्य' छान कलात्मक आणि 'इन्साफ का तराजू' टाईम सेलेब्रल असं हाती लागेल त्याच मिश्रण केलं व हल्दी और चंदन सारखे ते घोटवत बमले की त्यांना वाटलं आता एकदम 'टरमरिक' प्रॉडक्टच बाहेर काढणार आपण .. तिथेच ते फसले. करायले गेले गणपती आणि झाला मास्ती.

थोडक्यात चित्रपटाचं नाव सोडलं तर कथा, पटकथा, संवाद, सक्शन, दिग्दर्शन इ. कुठल्याच क्षेत्रात आपल्या 'जबरी' मोहावर एन्. चद्रा स्वतःच अकुश ठेवू शकले नाहीयेत.

—संजय पवार

विज्ञान

□ रक्त-रक्षण

प्लाझमा नावाच्या द्रवात लाल व पांढऱ्या पेशी आणि इतर सर्व घटककण मिसळून रक्त तयार होते. प्लाझमाची रासायनिक घटना अत्यंत गुंतागुंतीची असते व तीत अनेक घटक असतात. लाल रक्तपेशीत हेमोग्लोबिन असते. त्याचा ऑक्सिजनशी संयोग झाला की ते लालभडक होते. या लाल रक्तपेशी रक्तात खूपच जास्त असतात. रक्ताच्या एका थेंबात (मायक्रोलिटर) साधारण ५० लक्ष तांबड्या पेशी असतात. त्यामुळेच रक्त लाल दिसते. प्लाझमा हा पिवळ्यावर द्रव असून त्यात प्रोटीन्स, अॅमिनो अॅसिड्स, हार्मोन्स, विटॅमिन्स, लोखंड, मॅग्नेशियम, तांबे, कॉल्शियम इ. अनेक घातूंचे क्षार, असे घटक असतात. रक्ताचे सर्व घटक कळले असले तरी अजून कृत्रिम-

रीत्या रक्त तयार करता येत नाही.

अनेक वेळा एखाद्या व्यक्तीच्या शरीरात रक्ताची कमतरता निर्माण होते तेव्हा तिला दुसऱ्या व्यक्तीचे रक्त द्यावे लागते. अगदी अलिकडेपर्यंत एका माणसाच्या शरीरातून रक्त दुसऱ्या माणसाच्या शरीरात परस्पर द्यावे लागत असे. कारण रक्त साठवता येत नव्हते. परंतु असे परस्पर रक्त देणे फार अडचणीचे असते.

आपल्याला लहान-मोठी जखम झाली तर रक्त येते. पण जखम अशी असेल त्या मानाने थोड्याच वेळात रक्त वहायचे थाबते. कारण रक्ताचा हा अत्यंत महत्त्वाचा गुण आहे की शरीराबाहेर आले की त्यात गुठळ्या होतात व ते घट्ट बनते. परंतु रक्त साठवण्यातही ही मोठीच अडचण होती. आर्थिक संशोधनानंतर असे दिसले की रक्तातील कॅल्शियममुळे हा गुठळ्या होण्याचा गुणधर्म आलेला आहे. कॅल्शियम ऑक्झलेट न विरघळणारे असते व त्याचा अवक्षेप गाळून काढून टाकता येतो. त्यासाठी पोटॅशियम किंवा अमोनियम ऑक्झलेट वापरून पाहिली असता ती उपयुक्त ठरली. सोडियम सायट्रेट किंवा इतरही काही पदार्थ कॅल्शियमशी संयोग पावतात व त्यामुळे कॅल्शियम अयन दूर करता येतात असे आढळून आले. यामुळे रक्त साठवण्याचा प्रश्न एका परीने सुटला; पण सर्व ऑक्झलेटस विषारी असतात. त्यामुळे ऑक्झलेट मिसळलेले रक्त प्रयोगशाळेतील चाचण्यांना चालू शकले तरी ते मानवी शरीरात घालता येत नाही.

१९१४ मध्ये चार वेगवेगळ्या शास्त्रज्ञांना असे दिसून आले की, सोडियम सायट्रेट रक्तात मिसळले तर गुठळ्या होत नाहीत व ते शरीराला अपायकारही नाही. अशा रीतीने सोडियम सायट्रेट वापरलेले रक्त दोन-तीन दिवस टिकू शकते. त्यानंतर निरनिराळ्या संशोधकांनी इतर पदार्थ मिसळून पाहिले. त्यातील काहीमुळे रक्ताचा टिकाऊपणा थोडा थोडा वाढत गेला. लॉलिटने १९४३ मध्ये ACD (ॲसिडी-फाइड सायट्रेट डेक्स्ट्रोन्) हे मिश्रण तयार केले. १.३२ ग्रॅ. सोडियम सायट्रेट, ००.४ ग्रॅ. सायट्रिक ॲसिड व १.४७ ग्रॅ. डेक्स्ट्रोन् यांच्या मिश्रमात ऊर्ध्वपातित पाणी मिसळून १०० मि. ली. द्रावण म्हणजेच ACD. या द्रावणाच्या ७५ मि. ली. ने ३०० मि. ली.

रक्त टिकू शकते. हा टिकाऊपणा २१ दिवसाचा असतो. गिब्सनने १९५७ मध्ये ACD मध्येच थोडे सोडियम फॉस्फेट मिसळून CPD हे द्रावण तयार केले. या द्रावणामुळे रक्ताचा टिकाऊपणा एका आठवड्याने वाढला. सध्या वापरात असलेल्या रक्त-संरक्षक द्रावणात थोडे ॲडेनाइन मिसळतात. त्यामुळे रक्त ३५ दिवस टिकते. असे द्रावण मिश्रित रक्त साध्या तापमानाला ठेवून चालत नाही. ते ५ अंश सें. इतक्या तापमानाला साठवावे लागते. वापरताना ते ते पुन्हा शरीर तापमानाला आणून घ्यावे लागते. (' सायन्स टुडे ' वरून)

—भा. रा. बापट

खजूर

माणसाने लागवड केलेल्या फळझाडात खजुराला अप्रकम देता येईल. या खजुरालाच ' सहाराची भाकरी ' असे म्हणतात. ते एक अतिशय उपयुक्त फळ आहे. याची उपयुक्तता फार पूर्वीपासून माहीत आहे. मेसोपोटेमियातील ' स्यापरी लेखावरही ' याचा उल्लेख सापडतो. सुमारे पाच हजार वर्षांपासूनच याची लागवड कशी करावी यासंबंधी माहिती होती.

इजिप्तमधल्या स्मारकावरसुद्धा खजुराची झाडे कोरली आहेत. त्याचा विविध गुणांचा वायबलमध्येही उल्लेख आहे. ग्रीक लोकही खजुराला पवित्र मानत होते. रोमन लोकांनी पॅलेस्टाईनावर हल्ला केला तेव्हा जी खजुराची झाडे आणली, ती त्यांनी त्याच्या मिनव्हा, बॅकस, सेरेस या देवतांना मोठ्या भक्तिभावाने अर्पण केली. आता खजूर हे शेती जगातील एक महत्त्वाचे पीक ठरले आहे याची लागवड प्रामुख्याने अरबस्तान, इजिप्त, टाझानिया, चीन, अमेरिका येथे केली जाते.

खजुराला महत्त्व प्राप्त झाले ते त्याच्या पौष्टिकतेमुळे. तो आपल्याला नैसर्गिक साखर पुरवतो. खजुरात त्याच्या वजनाच्या ७०% इतकी साखर असते. ही साखर शरीरात ताबडतोब विरघळली जाते आणि त्यामुळे ती आपल्या नेहमीच्या उसाखरेपेक्षा जास्त चांगली आहे. ही साखर ग्लूकोज आणि फ्रुक्टोज या स्वरूपात असते. या शिवाय इतरही अनेक पदार्थ खजुरात असतात.

प्रथिने ३%, स्निग्धास ०.२%, खनिजे १.३%, तत् २.१%. कॅल्शियम ०.०७% फॉस्फरस ०.०८%, लोह १०.६ मि. ग्रॅ. जीवनसत्त्वे ०.८ मि. ग्रॅ. यात ' क ' जीवनसत्त्वही असते. त्याचा उष्मांक २.८३% इतका आहे.

खजूर घेताना अतिशय सावधगिरी बाळगली पाहिजे. कारण खजुराचा पृष्ठभाग. या पृष्ठभागावर धूळ आणि इतर पदार्थ असू शकतात. आणि शिवाय माशा असतातच ! म्हणून चांगल्या प्रतीचा खजूर घेणे आवश्यक आहे. तो व्यवस्थित झाकलेला असावा आणि खाण्यापूर्वी स्वच्छ धुवावा.

एक रशियन शास्त्रज्ञ श्री. मेटचिकॉफ याच्या मते, ' खजुराचा नियमित वापर केल्याने शरीरातील अनियंत्रितपणे वाढणाऱ्या जीवाणूंच्या वाढीवर आळा बसतो. इतकेच नव्हे तर काही शरीराला उपयोगी असणाऱ्या बॅक्टेरियांची वाढ होण्यास मदत होते ' ताबडतोब उर्जा मिळवण्यासाठी खजूर खाणे चांगले असते.

खजूर जसा नुसता खातात तसाच त्याचे वेगवेगळे पदार्थ करूनही खातात. तो दुधाबरोबर खातात. सहारा वाळवटात तर खजुराच्या बिया काढून तो लोण्याने भरतात आणि खातात. हा पदार्थ अर्थातच पौष्टिक बनतो. खजुराची खीरही करतात आणि या खीरीला घट्टपणा यावा म्हणून थोडेसे पीठ लावतात. या फळापासून जेली व जॅम बनवतात.

आरोग्याच्या दृष्टीनेही खजुराला भरपूर महत्त्व आहे खजूर एक चांगला सारक आहे. त्याच्यात निकोटिनीक आम्ल असल्यामुळे तो त्वचारोग, पोटाचे विकार व डोकेदुखी यांच्यावर उपयोगी पडतो. तो थोडासा अल्कधर्मी असल्याने असिडीटीवर खातात. खजूर जर पाण्यात भिजवून ठेवला तर ते पाणी चढलेल्या दारूची धुवी उतरायला मदत करते. खजुराची खीर लहान, मोठ्या सगळ्यांनाच चांगली असते. विशेषतः तापा-मुळे अशक्तपणा आलेल्यांना.

खजुराच्या बिया दळून त्यापासून कॉफी-सारखे एक पेय करतात त्याला ' खजूर कॉफी ' म्हणतात या बियांपासून लेप तयार करतात तो डोळ्यांना लावतात. तसेच डोके दुखत असल्यास कपाळावर लावल्याने चांगला उपयोग होतो. खजुराचा रसही काढतात आणि त्यापासून खजुरीही (दारू) करतात.

(टाइम्स ऑ. इंडिया वरून)

—विशाखा बापट

- ० योद्धा शेतकरी / विजय परळकर / ३६ रुपये
- ० डॉ. आयडा स्काडर / वीणा गवाणकर / २२
- ० एक होता काव्हूर / सी. वीणा गवाणकर / ३०
- ० श्रीगामायन / श्री. ग. माजगावकर / २५
- ० बलसागर / श्री. ग. माजगावकर / ३०
- ० निर्माणपर्व / श्री. ग. माजगावकर / ४०
- ० पूर्णत्वाचे प्रवासी / प्रा. शरद कुलकर्णी / ५०
- ० आंबेडकर भारत / बाबुराव बागुल / २०
- ० लाल किल्यातील अभियोगाची कहाणी / पु. ल. इनामदार / २०
- ० निलगिरीची शेती / विनायक पाटील / १५
- ० अब्राहम लिंकन, फाळणी टाळणारा महापुरुष / वि. ग. कानिटकर / १५०
- ० नाझी भस्मासुराचा उदयास्त / वि. ग. कानिटकर / १४०
- ० विज्ञानेश्वरी / डॉ. दत्तप्रसाद दामोळकर / २०
- ० तुम्हाला विज्ञानयुगात जगायचंय / डॉ. दत्तप्रसाद दामोळकर / २०
- ० मानसकथा / प्रा. मनोहर राईलकर / २०
- ० सांगत्ये ऐका / हंसा वाडकर / १४
- ० शतपावली / रवींद्र पिंगे / १६
- ० रूपवती भार्या शत्रुः ? / अॅड. माधव कानिटकर / २५
- ० सबला / माधव शिरवळकर / १२
- ० काही दिवस श्यामचे काही विवस राधाचे / फिरोझ रानडे / २५
- ० फिडेल 'चे आणि क्रांती / अरुण साधू / २२
- ० मला निसटलंच पाहिजे / श्रीकांत लागू / २२
- ० लेक बालेसा / डॉ. श्रीकांत मुदरगी / २२

राजहंस प्रकाशन
१०२५ सदाशिव पेठ
नागनाथ पाराजवळ
पुणे ४११ ०३०
दूरध्वनी : ४४ ३४ ५९

C/O. श्री. वा. र. गोडे
४१ भवानीशंकर रोड
जोशी वाडी
चितळे पथ कॉर्नर, दादर (प.)
मुंबई ४०० ०२८
दूरध्वनी : ४२२ ५४ ५५
४२२ ३९ ०१

- ० माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थी / श्री. ब. गोगटे, म. न. पलसाने / १०
- ० कथा ही गणिताची / ल. वा. गुर्जर / ६०
- ० महाराष्ट्रातील महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांचे प्रश्न / म. न. पलसाने, श्री. अ. पाटणकर, वि. मा. कुलकर्णी, सुमन करंदीकर / ३५
- ० गुजरातेतील मराठी राजवट / वि. गो. खोबरेकर / १५
- ० तीर्थरूप आक्का / शारदाबाई आपटे / ५
- ० सहा साहसे / दा. सी. देसाई / १६
- ० परसूच्या पशुकथा / वसंत सबनीस / १२
- ० चालसं डार्विन / भा. रा. बापट / ३२
- ० कुंपण आणि आकाश / मंगला गोडबोले / २०
- ० वयात येताना / मंगला गोडबोले, डॉ. वैजयंती खानविलकर / २५
- ० वाट चुकलेली माणसं / शिरीष सहस्रबुद्धे / ४०
- ० नाट्यपंढरी / गो. रा. जोशी / २०
- ० ऊर्जा प्रश्न : आशा उद्याच्या / प्रि. खं. कुलकर्णी / २५
- ० कल्पान्त / प्रा. मनोहर राईलकर / ३५
- ० या कॉम्प्युटरमध्ये बडलंय काय ? / राजीव साने / ३०
- ० लघुउद्योग मार्गदर्शक / शिरीष सहस्रबुद्धे / ६५
- ० राजहंस गीत संग्रह / सी. कमल प्रभुणे, सी. विद्या बापट, डॉ. सी. ललिता गुप्ते / १०
- ० बखर काँग्रेसची / शिरीष सहस्रबुद्धे / १०
- ० लांडगा आला रे ५ आला / जगदीश गोडबोले / ३०
- ० झुळुक / मंगला गोडबोले / २५
- ० तेंडुलकरांची नाटके / डॉ. चंद्रशेखर बर्वे / ३०
- ० भ्रम आणि निरास / डॉ. नरेंद्र दामोळकर / ३०
- ० सेंट्रल एक्साइज आणि लघुउद्योग / शिरीष सहस्रबुद्धे / २४